

Béli Gábor

A magyar államszervezés – az adományrendszer és következményei a 16. századig

Bevezetés

A magyar állam Géza nagyfejedelem és fia, az első magyar király által (részint a levert és leigázott nemzetségi előkelőktől, szabad magyaroktól) elfoglalt, hatalom alá vett terület és népesség feletti hegemón uralom kiépítése és megszervezése révén jött létre. 972-re az Árpád fejedelmi nemzetségből, annak hatalmi területén Gézán, valamint a vele közeli rokonságban álló Koppányon (vagy ha még ekkor életben volt, Koppány felmenőjén) kívül más nem maradt. Géza erőszakkal kiépített és kiterjesztett hatalmát új típusú uralom megszervezésével biztosította. 972-ben a német császártól térítőpapokat kért, majd a békés viszony megalapozása érdekében követeket, tizenkét előkelőt (*XII primates Ungarorum*) küldött arra a *Hoftagra*, amelyet 973 húsvétjának ünnepén (március 23.) I. Ottó tartott Quedlinburgban, ahol küldöttjei útján lemondott a megszállt bajor és morva területekről. E szövetségkeresésben Kristó Gyula a német és bizánci birodalom között II. Ottó társcsászár és Teophanu hercegnő frigyével létesült szövetség Gézát fenyegető veszélye elhárításának eszközét feltételezte.¹ A nagyfejedelem hatalmi területe ellen irányuló bizánci törekvéseknek azonban semmi nyoma. A bizánciak tervei nem terjeszkedtek túl a bolgárok leverésén. A Kárpát-medence meghódítása soha nem merült fel a 9–10. században, sőt az „ókori Sirmium is elvesztette erre az időre stratégiai szerepét és vonzerejét” a bizánci birodalom számára.² A quedinburgi követjárás alkalmával a szép számmal megjelentek előtt világossá vált, hogy a pannon vidéken egyeduralmat építő Gézával hatalmi tényezőként kell számolni.³ Ez a fajta ismertség

¹ KRISTÓ 1985: 46.

² BÓNA 2000: 74.

³ Quedlinburgban a két császár (I. Ottó és fia, II. Ottó társcsászár) és feleségeik részvételével tartott ünnepség alkalmával a „külső résztvevők” közt volt Kékfogú Harald dán király, Vasfejű

Géza további kapcsolat- és szövetséglétesítéseiben is bizonyos szerepet játszott, amivel biztonságos környezetet teremthetett hatalmának kiépítéséhez. A gyermekei megházasításával létesült szövetségek közül döntő jelentőségűnek bizonyult fiának, Istvánnak Civakodó Henrik leányával, az új bajor herceg, IV. Henrik testvérével, Gizellával kötött házassága (995–996), amellyel egyébiránt – a megegyezésnek megfelelően – a Duna két partján jelentősebb keleti területekhez jutottak a bajorok, és évszázadokra rögzültek a Morva és a Lajta menti magyar–német határok.

Géza országepítésének tényei nem ismertek, ugyanakkor az nyilvánvaló, hogy István apja fejedelmi hatalmi szervezetének segítségével építette ki a maga uralmát, és teljesítette ki azt királlyá koronázását követően a Kárpátok koszorúján belül.

Mióta létezik magyar állam?

Géza és Szent István hatalomépítését, azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen Szent István nevéhez kötve az új típusú, keresztény királyi hatalom megszerveződött, államalapításnak szokás leírni. Engel Pál szerint ez a meghatározás „némileg” anakronisztikus, „mert az a politikai rendszer, amely akkor létrejött, még évszázadokig messze volt attól, hogy államnak lehessen nevezni”.⁴ Noha Engel az államalapítás megnevezésből az „állam” előtag időelőttiségét kifogásolta, az „államalapítás” szóösszetételből jogi értelemben az „alapítás” utótag aggályos, minthogy az államalapítás, egyáltalán valamely cél megvalósítására hivatott szervezet létesítése, megalapítása olyan jogi (alkalomhoz: helyhez és konkrét időponthoz kötött), egyedi aktust feltételez, amely a szükséges szervezeti-működési előfeltételek megteremtése, biztosítása mellett, illetve azzal együtt, a szervezeti és működési szabályok megállapítására, elfogadására, rögzítésére irányul. A lényegi kérdés ezek után az, hogy ama keresztény elveken nyugvó politikai-hatalmi szervezet, amelyet Szent István apja nyomdokain hozott létre, ismérvei alapján államnak tekinthető-e.

Pandulf beneventói herceg, a birodalom hűbéresei: II. Boleszláv cseh herceg, valamint Mieszkó lengyel herceg maga helyett túsul küldött fia, Boleszláv – a későbbi Bátor (I.) Boleszláv –, továbbá a pápa követe, Johannes Tizmiszkész bizánci császár követei (*legati Grecorum*), 12 magyar előkelő, két bolgár előkelő, I. Jaropolk kijevi fejedelem követei, valamint a hispániai Omajjád Birodalom képviselője. BÓNA 2000: 73; GULYA 2002: 27; KATUS 2000: 279.

⁴ ENGEL 2001: 26.

Engel tehát, ahogy e századelőn mások is, mint Font Márta és Sashalmi Endre, Otto Brunner és Joseph R. Strayer államfelfogását követve elvette a Szent István-i állam létét, mi több, Sashalmi az államfogalom használatát a „középkori politikai szerveződésekre” egyenesen félrevezetőnek tekinti.⁵ A modern államkritériumokat figyelembe véve a Szent István alatt kiépült hatalmi-politikai konstrukció valóban csak bizonyos államisági jegyeket hordoz, de ha létezik „modern” állam, akkor annak szerves előzménye a „nem modern”, ha úgy tetszik, az „archaikus” állam, minthogy az állam, amely többek felfogása szerint a „modern” állammal feleltethető (csak) meg, nem előre meghatározható, illetve meghatározott együttes államkritériumok meglétével létesül, hanem a hatalmi-politikai tényezők által konstruált intézményeken fungálva jön létre a meglévő intézmények hatalmi-politikai érdekeknek megfelelő alakításával, újabb intézményi megoldásoknak az aktuális hatalmi-politikai célok és törekvések érvényesítésére alkalmas rendelkezésekkel, jogi szabályokkal történő rendszerbe szervezésével. A történeti előzményekre is figyelemmel, az államnak nincsenek korszakoktól függetlenül, minden államra nézve egyformán definiálható, államiságot hiánytalanul leíró, államminőséget kimerítő ismérvei, viszont vannak államműködésre jellemző tipikus jegyei, államiságot, állami létet jelző vagy mutató szervezeti-intézményi megoldásai és megnyilvánulásai.

Szent István, miután 998-ban Koppány legyőzésével egyesítette az Árpád fejedelmi nemzetség tartományait, 1000 karácsonyán (december 25-én vagy 1001. január 1-jén) királlyá koronáztatta magát a pápa felhatalmazásából. Ezzel keresztény királyi legitimitást, modern kifejezéssel élve nemzetközi jogi alanyiságot nyert Európában. Thietmar merseburgi püspök közel egykorú tudósítása szerint István a császár „kegyéből és biztatására” nyert „koronát és áldást” a pápától.⁶ Deér József szerint „a korona küldése valamely keresztény uralkodó számára a X. és XI. század fordulóján még nem a pápa szuverén elhatározásától függött, hanem erre csak a császárnak mint a keresztény világ tényleges irányítójának hozzájárulásával kerülhetett sor”.⁷ III. Ottó szerepe István királlyá avatásának engedélyezésében, a hagyomány szerinti koronaküldésben,⁸ jóllehet – mivel

⁵ FONT 2009: 92–93; SASHALMI 2006: 9–10; MAKK 2010: 17–18, 20–21.

⁶ KRISTÓ 1999: 110.

⁷ DEÉR 1938: 96.

⁸ A koronaküldés magát erősen tartó hagyománya ellen szólnak Tóth Endre okszerűen helytálló megállapításai: „A felkenés jelentőségét a királlyá avatásban nem kérdőjelezhetik meg azok

semmilyen tény sem igazolja – a felkenés pápai engedélyezése nem volt formálisan érvényességi kellékként császári beleegyezéshez kötve,⁹ valóban nem vonható kétségbe. Az 1000. év végén Rómában tartózkodó császár egykori nevelőjével, Gerbert d’Aurillac-kal, II. Szilveszter pápával a Római Birodalom feltámasztásán fáradozott. Ennek okán – akár István királlyá avatásának indítványozójaként, akár a pápa elhatározásának támogatójaként – érdeke fűződött Magyarország integrálásához a „keresztény impériumba anélkül, hogy ez valóságos függő viszonyt jelentett volna István számára”.¹⁰ Szent István szuverén uralkodóként folytatta apja békére törekvő politikáját potens szomszédjaival, Bizáncsal és sógorával, II. Henrikkel. Csak a szász (száli) dinasztia kihalása után bonyolódott konfliktusba II. Konráddal 1030-ban, akinek Magyarországra támadó hadait Bécsig üldözte, majd felmorzsolta. Szvjatoszlav kijevi fejedelem fiával, Vlagyimirrel is „békében élt”, aminek egyetlen bizonyítéka, hogy nem volt köztük semmiféle háborús összetűzés.¹¹ A lengyelekkel 1018-ban a német–lengyel békekötés folyamánként rendeződött az addig – a császár és a lengyel fejedelem közti szinte folyamatos viszály miatti – békétlen viszony, amelyet az 1018-at megelőző években Vitéz Boleszláv betörése a magyar végekre is súlyosbított.¹²

Szent István szuverén uralkodóként pénzt bocsátott ki. A német mintára vert obulus (féldénár) előlapján a *Stephanus Rex*, míg a hátlapján a *Regia Civitas* felirat olvasható. Első pénze azonban az az 1006 előtt, valószínűleg a koronázás alkalmával vagy röviddel azután vert ezüstpénz, amelynek előoldalán szárnyas lándzsát markoló kéz látható *Lancea Regis* körirattal, hátoldalán pedig a *Regia Civitas* szavak.¹³

Magától értetődően a szuverén uralkodó ismervének tekintette Kristó a „törvényalkotást” is Szent István két „törvénykönyvéről” megemlé-

az adatok, amelyek uralkodói jelvények ajándékozásáról tudósítanak [...]. Elvileg persze nem zárható ki sem egy pápai, sem egy császári koronaküldés: ez azonban nem volt szükségszerű, és I. István esetében semmi nyoma a 11. századi forrásokban. [...] a 11. században nem a koronának volt elsősorban és kiemelten királyavató jellege, hanem az egyházi felkenésnek, az *unctiónak*. A magyar királyavató koronának a 12. század közepétől kialakuló, az egyedüli és valódi koronázó jelvény szerepét a 11. századra visszavetíteni nem lehet.” TÓTH 2000: 58.

⁹ HOLUB 1944: 38.

¹⁰ ENGEL 2001: 29.

¹¹ FONT 2022: 96–97.

¹² KRISTÓ 1999: 73.

¹³ BÓNA 2000: 84.

kezve.¹⁴ Az első magyar király által alkotott kötelező magatartásszabályok törvényként történő meghatározása bevett, és egyáltalán nem kifogásolt. A Szent István-i állam létét kétségbe vonók is, mint ahogy Engel, fenntartás nélkül beszélnek már a 11. századi jogalkotással kapcsolatban törvényekről, illetve törvénykönyvekről: „Magától Istvántól két törvénykönyv származik”, majd e tárgyú mondandóját Engel Szent László „törvénykönyveinek” keletkezésével folytatta.¹⁵ Ha a magyar állam létrejött e első király uralkodását követően még „évszázadokig messze volt”, akkor a „törvény”, különösen a „törvénykönyv” megkülönböztetés éppen úgy anakronisztikus, mint Szent István hatalmi politikai szervezetének azonosítása az állammal. Ugyanis a modern törvény fogalom – természetesen modern állami keretek közt – a törvényhozóra, a törvényalkotás szigorúan szabályozott rendjére nézve nem feleltethető meg az államszervezés korabeli feltétlen hatalomból fakadó úgynevezett törvényhozással, a helyén kezelve: a királyi jogalkotással. Ugyanakkor a király, ez esetben az első magyar király a kötelező magatartásszabályok megállapításával éppen úgy jogalkotó, miképp a jelenkori, alkotmányban, alaptörvényben, törvényekben rögzített elvek és szabályok szerint működők. Kristónak az a megállapítása, miszerint Szent Istvánnak az egyébiránt a szász Thankmar által 1024 és 1025 közt szövegezett és szerkesztett¹⁶ „I. törvénykönyve lényegét tekintve büntető törvénykönyv”, bár számos deliktuális tényállást rögzít hozzárendelt büntetésekkel, az első *decretumot* valóban anakronisztikus büntető törvénykönyvnek aposztrofálni, hiszen a „büntető törvénykönyv” jogdogmatikai ismérvei ténylegesen a 19. századra kristályosodnak ki.

Az államműködést jelző megnyilvánulások közé kell sorolni, ahogy ezt Kristó is tette, a királyi oklevéladást. Szent István uralkodásának idejéből nem maradt fenn ugyan egyetlen hiteles, eredeti darab sem, a legkorábbi, 1002-re datált, a 12. századból származó, a pannonhalmi apátság jogait összegző interpoláció az első magyar király idejében adott oklevél felhasználásával készült. Ezzel egykorú a veszprémvölgyi apácák számára szóló görög nyelvű levél (1002 előtt), de ennek csak a szövege eredeti, átíratái Kálmán uralkodása alatt, 1109-ben keletkeztek.¹⁷

¹⁴ KRISTÓ 1999: 59–60.

¹⁵ ENGEL 2001: 37.

¹⁶ CSÓKA 1974: 154–159, 172–173.

¹⁷ SZENTPÉTERY 1930: 36; FEJÉRPATAKY 1892: 21–22, 31–32, 38–39.

Ami a királyi hatalom államműködési szervezeti jegyeit illeti, Szent István a hatalma alá vont területet egyházmegyék, várispánságok és vármegyék létesítésével igazgatta. Meg kell azonban jegyezni, hogy a várispánságok és vármegyék szervezésével megvalósuló igazgatás nem minősíthető közigazgatásnak¹⁸ sem Szent István, sem Árpád-házi utódai, sem a vegyesházi királyok alatt, ahogy Engel megközelítésében a megye sem tekinthető egyfajta „közigazgatási egységnek”, aki a közigazgatás szót – nyilván viszonyításul – maga is idézőjelbe téve használta. Ezek az ispánokra bízott intézmények, illetve maguk a várak és megyék élére állított ispánok a királyi kormányzás szervei voltak, amelyeknek a működtetéséhez és működéséhez szükségképpen a királyi akaratot érvényre juttató igazgatási jellegű teendők és tevékenységek járultak. Közvetlen (személyes) lekötelezésben álló egyházi és világi előkelőkből (idegenből jöttekből és magyarokból) szervezte a király a királyi tanácsát, amelynek világi elemeit ellátandó feladataikra tekintettel elsősorban ispánjai alkották. E király által szervezett, „az uralkodó személyéhez kapcsolódó” tanácsnak nem volt hatásköre, hanem csak a király által megállapított feladatköre.¹⁹ Udvarában a király belátása szerint tanácsa bevonásával bíraskodott, illetve bírókat delegált.

Makk Ferenc a Szent István-i hatalmi-politikai szervezet államnak minősülését elvetőkkel szemben helyesen állapította meg, hogy „a Szent István-i politikai struktúra – mint állam – a király vezetésével saját törvényei és meglévő intézményei révén szuverén módon szervezte és irányította a fennhatósága alatt élő nép egészének életét, ugyanakkor hatékonyan kifejezésre juttatta és érvényesítette az uralkodó (egyházi és világi) elit érdekeit és törekvéseit”. Véleményével azonosulva, valóban „ezek azok az államismérvek, államkritériumok, amelyek [...] számos államdefinícióban – természetesen eltérő mértékben és eltérő hangsúlyal – megfogalmazásra kerülnek”.²⁰

Makknak az a megjegyzése ugyancsak figyelmet érdemel, hogy tudniillik a „mai modern állam-fogalom pontos jelölésére, mai jelentésének kifejezésére teljesen azonos értelmű latin vagy más nyelvű szó a középkor idején nem volt használatban”.²¹ Ebből következően a középkor írástudóitól számonkérni a modern állammal adekvát definíciót valóban

¹⁸ MAKK 2010: 24; ENGEL 2001: 65.

¹⁹ BÓNIS [é. n.]: 95–96.

²⁰ MAKK 2010: 28.

²¹ MAKK 2010: 27.

„fogalmi” képtelenség, az viszont tény, hogy azonosíthatók az állam szervezeti és működési empíriái.

Ahogy Makk is jelezte, léteztek a középkorban az államhoz, államszervezethez és az államműködéshez kapcsolható fogalmak, egyrészt a politikai hatalomgyakorlás meghatározó tényezője, a király által működtetett politikai-hatalmi szervezetet jelző *monarchia*, illetve *regnum*.²² Utóbbi már a korai magyar forrásokban megjelent, jelölve a királyi hatalmat (konkrétan és általában), továbbá, amire a király hatalma kiterjed: a király hatalmi területét, és ezzel egyetemben a király hatalma alá tartozókat és a hatalomnak alávetetteket. Majd a *regnum* mellett feltűnt a *regimen* is.

A *regimen* jelentéstartalmának tisztázásához a Nyulak szigeti (Margitszigeti), 1266. március 23-án írásba foglalt, IV. Béla és idősebb fia, István közti békeokmány segít, amelyben a „*regnum*” párjaként következetesen a „*regimen*” jelent meg, és mindig István ifjabb királyra nézve, mint az ő „kormányzata” alatt álló területen keletkezett perek, vagy a királynak a fia „kormányzata” alatt élő bárói és szerviensei. A *regnum* és *regimen* minden esetben konkrét helyhatározói értelemben jön elő, vagyis az ifjabb király hatalmi területén támadt perekről, a királynak az ifjabb király hatalmi területén élő báróiról és szervienseiről esett szó, hasonlóképpen a királytól és országából fiához vagy annak területére, ellenkezőleg pedig, István ifjabb királytól és területéről menekülő gonosztevőkről. Szűcs Jenő szerint a Pozsonynál 1262. december 5-e előtt létrejött egyezmény és annak megerősítései, beleértve a Nyulak szigetén kötött békét is, két uralkodó elkülönült hatalmi „szféráját” hozta létre egy egységes *regnum* keretein belül, de ennek „egyik fele sem volt már igazi értelemben vett ország, ahol a körülhatárolt territórium és az alattvalók köre fedte volna egymást”, annak ellenére, hogy „a főhatalom és az ország eszmei egységéből valamit” a király és „jogászai” próbáltak megőrizni, amit azzal juttattak kifejezésre, hogy a király országát, a királyi hatalmat megkülönböztették az ifjabb király kormányzatától, hogy tudniillik a királynak országa, az ifjabb királynak kormányzata volt.²³ A Nyulak szigeti béke rendelkezései és más okleveles emlékek alapján a *regimen* nemcsak a király hatalmi területét jelölte, hanem a király hatalmát is, amelynél fogva szabályt alkot, ítélkezik, kinevez, adományoz, adóztat. A *regimen* a ténylegesen gyakorolt hatalmi jogosítványok együttese, gyűjtőfogalma,

²² Makk 2010: 27.

²³ Szűcs 2002: 164.

éppen úgy, mint a *regnum*, és éppen úgy hordozza általában a személytől elvonatkoztatott, illetve elvonatkozatható királyi hatalom jelentéstartalmát is. Ezek után fontos hangsúlyozni azt is, hogy a IV. Béla és István ifjabb király közt létesült egyezményekben a hatalomgyakorlás tényleges megosztásáról volt szó az állam keretein belül. Istvánnak nem állt szándékában egy másik, „önálló territóriummal” bíró ország (állam) létrehozása, csak az, hogy mindaddig, amíg meg nem szerzi a trónt, éppen úgy teljes királyi hatalmat gyakorolhasson övéi, mint ahogy atyja a sajátjai felett. Ez pedig hatalmi területet követelt. E *regimen* alá vont terület adta voltaképpen a keretét, vagy inkább a realitását a „perszonális”, a lekötelezettek, saját alattvalók feletti hatalomgyakorlásnak területen belül és kívül egyaránt, azzal együtt, hogy hatalmát, a viszonyosság jegyében, a király lekötelezettjeivel szemben a megegyezés szerinti engedmények biztosítása mellett volt kénytelen gyakorolni területen belül. Ez viszont a saját hatalmi terület felett gyakorolt teljes joghatósága kölcsönös elismerésén túl a király és ifjabb király szükségképpen együttműködését várta el. A király és ifjabb király ezért egy különös, „közös”, a hatalmukkal és tekintélyükkel eljáró törvényszéket is felállított.²⁴

A tulajdonviszonyok sajátosságai és szerepük a királyhoz fűződő lekötelezési viszonyokban és az államműködésben a 13. századig

A király hatalma óriási birtokállományon nyugodott, ami alkalmassá tette arra, hogy a személyes lekötelezésébe vont, „házába”, udvarába (*domus regia, aula regia, curia regia*) fogadott egyházi és világi szolgálattevőit kellőképpen ellássa, javadalmazza, és minden más királyi szolgáló nép felett másoktól nem befolyásolt, korlátlan hatalmat gyakoroljon. Ahogy Deér József megállapította, a rendszer alapja a királyi udvar volt, „melynek háznépével (*familia regia*) úgy kormányozta az országot, mintha magántulajdona volna”.²⁵ A király hatalma nemcsak famíliájára (tág értelemben: minden személyes szolgálattal tartozó és minden, a különböző királyi birtokokon szolgáló, a királyi birtok művelése révén eltartott nem termelői, valamint gazdálkodásra kényszerült és kényszerített termelői tevékenységet folytató lekötelezettre) terjedt ki,²⁶ hanem

²⁴ BÉLI 2013: 4.

²⁵ DEÉR 1938: 102.

²⁶ BÓNIS [é. n.]: 79–90, 91–92.

azokra is, akik nem tartoztak a király cselédségébe, vagyis nem álltak a királlyal személyes lekötelezési, illetve dologi függő viszonyban, akik csak bizonyos „közkötelezettség” teljesítésére: külső ellenség támadása esetén katonáskodásra, és ezzel összefüggésben, legalábbis a 12. század elejétől igazolhatóan, adófizetésre, valamint a király által mindenkivel szemben támasztott vallási és egyházzal szembeni elvárások betartására voltak kötelesek. A király e despotikus uralmának nem volt más korlátja, csak a hatalmának fenntartása, védelme és a familiájába tartozók érdekében figyelembe vett, illetve követett szokás és erkölcs, voltaképpen a szokásjog és a kánonjog szabályrendje. Ebből következően a királynak a 12. századig tulajdonképpen nem pusztán jogkörei, illetve úgynevezett királyi jogai voltak, hanem mindenre és mindenkire kiterjedő, másnak vagy másoknak semmiféle jogosítványa által nem korlátozott és nem is korlátozható hatalma a lekötelezési viszonyrendszerből fakadóan, mint-hogy bármely hatalmi jogosítvány gyakorlását bárki számára a király elhatározása tette lehetővé.

A királyi hatalomgyakorlás szervezetének kiépítésében és működtetésében a kezdetektől meghatározó jelentősége a tulajdonviszonyok alakításának volt. A „magántulajdon” formáinak vizsgálata körében a királyi ingatlantulajdonból kiindulva Engel sajátos megállapítással rukkolt elő a király „magánvagyonától”, a királyi udvarok, udvarházak szervezetébe, erdőispánsági uradalmaiba rendelt birtokoktól megkülönböztetett vár-birtokokat illetően: „A királyi várakat a hozzájuk tartozó várföldekkel és várnépekkel együtt általában a királyi földtulajdon egyik formájának szokás tekinteni. A legtöbb szakember úgy gondolja, hogy a várföldek valójában olyan királyi birtokok voltak, amelyeket katonai céllal különítették el, a várnépek pedig a király olyan szolgálói, akiknek hadiszolgálat volt a sajátos kötelezettségük. Ezt a nézetet, bármennyire elterjedt is, [...] mellőznünk kell, mert a királyi váraknak [...] semmi közük nem volt a földesúri intézményhez. A várföld a jelek szerint épp az ellentéte volt a magánbirtoknak, lett légyen az a király vagy mások magánvagyon, a várnépek pedig a lakosságnak azon kategóriáit foglalták magukba, amelyek megőrizték szabad állapotukat, és nem kerültek földesúri hatalom alá”.²⁷ Korábban, amikor a saját falvakban élő várnépek (*populi castris*) joghelyzetét tárgyalta, Engel az általuk bírt földet sajátjuknak minősítette, szó szerint: „a föld az övék volt abban az értelemben, hogy nem lehetett őket elűzni róla”, majd azt is hozzátette, hogy a várnépek által

²⁷ ENGEL 2001: 70–71.

birtokolt földet a „vár földjének”, „várföldnek” (*terra castris*) is nevezték, „és bizonyos értelemben a vár tulajdonának számított”, azzal, hogy „a vár népei a vár uralmának voltak alávetve, s ezáltal a vár ispánjának is, aki azt a király nevében kormányozta”.²⁸ Ez a feltételezés ott szenved hibában, hogy a várnak nem volt perszonalitása, azaz jogalanyiséga, következésképpen nem lehetett joga, tulajdona, azt is hozzátevé, hogy az ispán nem a várat, hanem a királyt mint tulajdonost képviselte, minthogy eredendően annak a királyon kívül más tulajdonosa nem volt, és nem is lehetett. A várnépeknek kétségkívül volt valamiféle korlátozott rendelkezési joga, de magánjogi viszonyaikat joghelyzetük határozta meg, mégpedig alapvetően az, hogy egyoldalú nyilatkozattal vagy ráutaló magatartással (engedély nélküli távozással) nem hagyhattak fel a vár szolgálatával. A várnépek joga a szolgálatteljesítésükhöz kötődő birtoklásra, valamint a gazdálkodási tevékenységük eredményeképpen keletkezett hasznok szedésére korlátozódott, és ennek megfelelően rendelkezésük e befolyt hasznokon kívül másra nem terjedhetett ki. A vár hadakozásra, várbeli tisztségviselésre rendelt, nem adózó előkelői, a várjobbágyok (*jobagio-nes castris*) ugyanilyen birtokosi helyzetben voltak, azzal, hogy örökösök jogállásukat és birtokaikat – minden bizonnyal már a kezdetektől – *de facto* megörökölték, amely tényleges öröklés az idők során szokásjoggá szilárdult. A várjobbágyok helyzete jogállásukból adódóan más volt, mint a várnépeké, ugyanis, ahogy ezt Zsoldos Attila megjegyezte, „a várbeliek státusának és birtoklásának [...] stabilitása teljes egészében a király kegyétől függött, kimondott és alkalmazott jogelvek által biztosított védelemben nem részesült”.²⁹ Ez különösen a 13. században mutatkozott meg, amikor a király várnépeket adományozott nagy számban földjeikkel együtt (mintegy tartozékokat). A várjobbágy ezzel szemben nem volt elidegeníthető földjével egyetemben, sőt, ahogy Zsoldos megállapította, „a várjobbágyi státus föld birtoklására feljogosító voltát [...] a magyar királyok a 13. században elismerték. Ez az elismerés azonban korántsem jelentette azt, hogy a királyok, akár a legcsekélyebb mértékben is, lemondtak volna a várjobbágyok személyéhez, illetve földjeihez való főtulajdonosi hatalmukról”.³⁰ Noha a várjobbágy a jogállásából következő szolgálatellátáshoz rendelt földet sajátjaként birtokolta, és törvényes örökösének e jogát a király is elismerte, a várföldből juttatott birtoknak

²⁸ ENGEL 2001: 63.

²⁹ ZSOLDOS 1999: 84.

³⁰ ZSOLDOS 1999: 85–86.

éppen jogállása sajátosságából adódóan nem volt tulajdonosa, vagyis a jog nem oszlott meg a király és a várjobbágy között, ennek okán, mivel csak a király tulajdonosi mivolta értelmezhető a várjobbágnak juttatott várföldre nézve, indokolatlan a királyok főtulajdonosi hatalmáról beszélni. Ugyanakkor a várjobbágy ingatlantulajdon-szerzési képessége saját vagyona terhére nem volt korlátozott, valamely (nem a várhoz tartozó) ingatlanak megszerezhetette a tulajdonjogát.

Magánosok számára a tulajdont Szent István I. dekrétumának 6. fejezete deklarálta: „[...] mindenkinek legyen szabadsága vagyonát felosztani, feleségének, fiainak és leányainak és rokonainak, vagy az egyháznak adományozni, és ezt halála után se merje senki érvénytelenné tenni”.³¹ A „*sua*”, a saját, azaz saját vagyon egyaránt feltételezi az ingó és ingatlan vagyont, tehát a magánosnak hatalma alatt tartott, vagyis sajátjaként birtokolt ingatlanait, földjeit is. Ezt ismételte meg Szent István II. dekrétumának 2. titulusa egy különösen fontos kiegészítéssel: „[...] rendelkezék mindenki saját vagyona, valamint a király adományai felől, míg él, kivéve, ami püspökséghez és ispánsághoz tartozik, és halála után fiai hasonló tulajdonnal örököljék”.³² A II. dekrétum 2. fejezete határozottan a király közvetlen környezetébe, az aulába tartozókat feltételezi, hiszen itt nemcsak saját vagyonról (*propria*), hanem királyi adományokról (*dona regis*) is szó volt, adományokra pedig a királynak közvetlenül lekötelezett, familiájába fogadott előkelőin kívül mások (egészen a 12. század végéig) aligha számíthattak. A két dekrétum kiemelt rendelkezései arra engednek következtetni, hogy a király lekötelezett hívei, a familiájába tartozók számára ismerte el formálisan a tulajdonosi jogokat. Jól látható, hogy a tulajdon attribútumai közül a tulajdon felőli rendelkezés a halál esetére szóló rendelkezésként nyert kifejezést, aminek észszerű magyarázata, hogy a dekrétumok keletkezésének idején a tulajdonosi rendelkezésnek ez lehetett a gyakoribb, egyben látványos esete, különösképpen azért, mert itt egyrészt a tulajdonosnak rendelkezése révén vagyonszerző feleségéről és leányáról is, másrészt családjához nem tartozó kedvezményezetttről, jelesül az egyházzal volt szó. Az adomány örökletessé tételével a Szent István-i államkonstrukció jellemzője „a hűbéri elv alkalmazásának teljes hiánya”.³³ Következésképpen „Magyarországon nem létezett

³¹ BAK-BÓNIS-SWEENEY 1999: 3.

³² BAK-BÓNIS-SWEENEY 1999: 9.

³³ DEÉR 1938: 103.

hűbértokok, sem ekkor, sem később. A földbirtok mindig teljes jogú tulajdont, *allodiumot* jelentett, amit nálunk *praediumnak* neveztek.³⁴

E két, a magános tulajdonát érintő rendszabáshoz járul az I. dekrétum 26. fejezetének harmadik tényállásában rögzített öröklési szabály is, miszerint ha örökhagyó (férfi) fiú örökös híján hal meg – megjegyezve, hogy *haeres* alatt mindig férfi értendő a törvényes öröklés rendjén –, vagyonát rokonai öröklik, ha pedig ilyenek nincsenek, a király lesz az örökös. A király tehát a szokásos, a fennálló, a nemzetségi elvet követő öröklési rendet erősítette meg azzal, hogy magát tekintette és jelölte ki az urafogyott vagyon szükségképpen örökösének. Ezzel együtt a nemzetségi szabály volt irányadó a királyi adomány öröklésénél is, hiszen a fiak, az örökhagyó férfi lemenői (egyenlő hányad szerint érvényesítendő) jogának biztosítása az adományban a lemenő öröklés rendjének követését jelentette.³⁵

A 12. századi, halál esetére szóló rendelkezésekről felvett oklevelek igazolják, hogy az e dekrétumokban rögzített rendszabások a gyakorlatban ténylegesen érvényre jutottak az aulához tartozók körében. A király engedélyével, illetve megerősítésével öröklött, adományos, valamint királyi adományon kívül szerzett – vásárolt – földjeik felől rendelkeztek, amely engedélyezés a király adományban fenntartott dologi, illetve szükségképpen öröklési jogáról történő lemondást jelentett, amihez ha a rendelkezőnek volt öröklésre jogosult rokona, ennek beleegyezése is csatlakozott.³⁶ E halál esetére szóló intézkedésekből ismertek az előkelők számára tett királyi adományok, ugyanis a 12. század végéig világiak részére nem készültek adománylevelek. Míg a király kegyéből adományt szerző egyházak kiváltképp vagyoni jogaik védelme érdekében már a kezdetektől bizonyító leveleket eszközöltek ki, magánosok esetében a király szóbeli intézkedése egyelőre elégséges volt, ami minden bizonnyal magában foglalta a birtokátadás, a bevezetés elrendelését, amelynek foganatosításáról okkal feltehető, hogy a király és alulája előtt tett bizonyosságot az iktatásra kiküldött.

A juttatásokról adott levelek arról győznek meg, hogy a király környezetéhez tartozó előkelők ingatlan vagyonuk felőli rendelkezési jogukat a királyi aula nagyjainak aktív közreműködése mellett gyakorolták. A személyes lekötelezetteknek ebben a rokoni szálakkal átszőtt közösségben

³⁴ ENGEL 2001: 71.

³⁵ ECKHART 1932: 288.

³⁶ BÉLI 2017: 101–102.

a rendelkező érdekérvényesítését döntően a királyhoz fűződő viszony, a viselt tisztség, méltóság befolyásolta. Kálmán 1100 körül keletkezett, a Szent István-i elveken épülő I. dekrétumának 20. fejezete az adományos jószág esetében a rendelkezési jogot egyetemes érvénnyel korlátozta a király fenntartott dologi joga, mégis az adományos lemenői, illetve a *germanus*, vagyis a(z) (atyai) fitestvér ugyancsak korlátozott tulajdonának elismerése mellett. Ezt a korlátozást csak egyedi mentesítés, a király dologi jogról történő lemondása oldhatta fel. A rendszabás egyúttal különös kedvezményt biztosított azoknak, akiknek elei az első királytól nyertek adományt, különösen az idegenből jött előkelő adományosok leszármazóinak, minthogy ezek olyan „szállásbirtokosokká”, gyökerekké váltak, mint a „magyar” (születési) előkelők. A *germanus* jogának elismerése az első adományos kedvezménye volt, akinek *germanusa* vagy *germanusai* egyébként az adományozáson kívül szerzett jószágban törvényes örökösként örököltek.³⁷

A tulajdont érintő szabályok kiterjesztése

A 13. század elején indult meg a királyi família bomlása, a királyhoz fűződő személyes lekötelezési viszonyok lazulása, ezzel együtt az egyház és a királyi tanács súlyának növekedése a hatalomgyakorlásban. Az egyetemes egyházban bekövetkező változások hatására Kálmán tett először a saját egyházat érintő engedményt, amelyet utódai újabb megerősítésekkel szélesítettek ki. II. András 1222-ben, 1231-ben és 1233-ban biztosította tanácsa bevonásával alkotott dekrétumokkal azokat az egyház joghatóságát, vagyoni kedvezményeit rendező szabályokat, amelyek a magyar főpapság és egyház saját érdekű működését segítették elő a királyi hatalomgyakorlás tényleges befolyásolásával egyetemben. Az 1222-ben az egyháziak számára adott dekrétum az egyház joghatóságát rendezve az egyház tulajdonát érintő pereket szentszéki hatáskörbe utalta: „Ha valamely világi ezek közül valakit akár birtok, akár lopás, akár földek miatt, vagy bármely más kereset címén világi bíró elé merészeli vinni, szenvedje ügyének tényleges veszét.”³⁸ A király az egyház e szélesre tárt szabadságát az 1233-ban adott úgynevezett beregi egyezményben is fenntartotta az ingatlantulajdon iránti perek kivételével: „[...] akarjuk és egyetértünk, hogy klerikusok és egyházi személyek egyházi bíró előtt

³⁷ BÉLI 2017: 104–105.

³⁸ FEJÉR 1829–1844: III/1. 379.

feleljenek, és egyezzenek meg minden perben, kivéve földek felől”, mint-hogy „[...] az egyházak földjeinek és egyháziak földjeinek pereit mindig Magyarország mindenkori királyai szokták tárgyalni és befejezni [...]” (8. artikulus).³⁹

A Szent László nevéhez fűzött dekrétumokban *nobilis* címmel azonosított előkelők közül a 12. század végére emelkedtek ki a király méltóságviselői és udvarának tisztségviselői. E kitüntetett, a *nobilis* elem-től az 1172-ben feltűnt⁴⁰ jobbágy névvel megkülönböztetetteket 1218-tól mind gyakrabban *baro* néven említették. A jobbágyurak, bárók és szűkebb rokonságuk a 13. század elejére a méltóságviseléssel és az ehhez járuló egyéb, megyésispánságból is származó javadalmak, valamint jelentős királyi adományok révén hadakozásra alkalmas szabad birtokosokat, királyi szervienseket, illetve *nobilis* állásúakat tudtak nagyobb számban szolgálatra familiárisként lekötelezni, ami hadi potenciájuk erősödésével együtt növelte befolyásukat a királyi tanácsban. A tatárjárás után a birtokadományok következtében a bárók által mindinkább befolyásolt királyi tanács már *de jure* hatalmi tényezővé vált úgy a kormányzás, mint a jogalkotás, illetve bíraskodás terén. IV. László regnálása alatt voltaképpen már a bárói-nagyúri csoportok kezébe került a kormányzat.

A 13. század elejétől nevesítik *serviens regis* néven oklevelek a szabad birtokkal rendelkezőknek azt a csoportját, amely a század végére az archaikus nemesség maradékaival összeolvadva jutott szerephez a hatalmi viszonyok alakításában, igaz, egyelőre csak vidéken, azaz a királyi udvaron kívül. Ehhez az is hozzájárult, hogy a szabad ingatlantulajdonnal rendelkezők tulajdonosi helyzete jogi elismerésben és védelemben részesült. A szabad birtokos, királyi bírók joghatósága alá tartozó, az ispán zászlaja alatt hadba vonulni köteles elem tagjaira 1212-ben jelent meg a *serviens regis* jogállásjelöllet.⁴¹ 1217-ből ismert az első királyi szerviensi jogállásra emelés,⁴² majd az 1222. évi aranybulla rendelkezett több pontban joghelyzetükről. A királyi szerviensi jogállás szempont-

³⁹ FEJÉR 1829–1844: III/2. 319.

⁴⁰ 1172-ben Konrádot végrendelete nevezte „*regis ioubagio regionis Ungarie*” néven. FEJÉR 1829–1844: II. 185.

⁴¹ Egyrésztől Hysis pécsvárad apát, másrésztől Sela fia Farkas és Kozma fia Jakab perében nevezték utóbbiakat királyi szervienseknek: „*liberi et servientes regis*”. Lásd WENZEL 1860–1874: VI. 355.

⁴² II. András a Barancs váránál „nemesi hadfelszereléssel” szolgáló Oroszt és annak testvéreit szabadította fel a zalai vár joghatósága alól (kivéve őket a vár szent királyi jobbágysai közül) birtokaikkal együtt azzal az arany és örök szabadsággal, hogy a király szerviensei közé tartozzanak („[...] *cum prediis, Camar scilicet, Wirmile et Mura, terris pariter eorum ad eos hereditario*

jából kétségkívül a személyes szabadságukat védő rendelkezés, továbbá a nevezetes 4. artikulus, valamint a megyésispán jogkörét korlátozó ama szabály meghatározó jelentőségű, miszerint „megyésispánok szerviensek birtokait ne ítéljék, csak pénz és tized ügyekben” (5. artikulus).⁴³ A 7., a hadba vonulást rendező cikkely ugyancsak a megyésispánok joghatóságát szűkítette azzal, hogy a király zászlaja alá vonulás jogát biztosította a királyi szerviensek számára abban az esetben, ha ellenség serege támad az országra.⁴⁴

Az említettek sorából a 4. artikulus különös figyelmet érdemel: „Ha valamelyik szerviens fiú nélkül hal meg, birtokának negyed részét leánya kapja, a maradékról rendelkezék, ahogy akarja. És ha hirtelen halála miatt intézkedni nem tud, közeli rokonainak jusson, akik közelebb állnak hozzá. És ha nincsen egyáltalán semmi nemzetsége, legyen a királyé.”⁴⁵ A cikk szövegezéséhez ragaszkodva a szabály valóban öröklési jogi, és a magyarázók ennek megfelelően mindig ebből indulnak ki, illetve ehhez térnek vissza. A kontextus lényegét kutatva azonban kitetszik, hogy ennél többről van szó, ugyanis, ahogy egykor Szent István I. dekrétumának 6. fejezete, a 4. artikulus is a tulajdonosi szabad rendelkezést kívánta rögzíteni, megfejlve a *nobilis* jogállásuk körében már bevett szokásként követett, a tulajdonos leányát illető kötelesrész, a *quarta puellaris* szerviensek leányai javára szóló formális elismerésével.⁴⁶

Az 1222: 4. cikkely tehát a királyi szerviensek számára azt a tulajdonosi jogot szentesítette, amellyel az előkelők éltek. Ezzel az előkelőkkel azonos szabad ingatlantulajdonossá váltak formális értelemben is, ha úgy tetszik, *de jure* felemelkedtek az előkelő tulajdonosok közé.

Az 1267-ben Esztergomnál gyűlésező királyi szolgáltnak és nemeseknek a király és fiai által a bárók hozzájárulásával utóbb elfogadott petíciójában ugyancsak központi helyet foglalt el a nemesi státuszt meghatározó magánjogok biztosítása: a halál esetére szóló rendelkezés, a nemesi öröklési rend szabályainak tisztázása, az örökösök jogának védelme. A dekrétum 6. cikkelye az örökös híján elhalt nemes után a hagyaték felőli eljárás rendjét tisztázta: „[...] ha valaki a nemesek közül örökösök

jure pertinentibus, aurea et perpetua perfrui libertate, et inter servientes regis annumerari perpetuo).
Lásd WENZEL 1860–1874: XI. 141.

⁴³ BAK–BÓNIS–SWEENEY 1999: 32–33.

⁴⁴ VÁCZY 1927: 274; ZSOLDOS 2022: 20–21.

⁴⁵ BAK–BÓNIS–SWEENEY 1999: 32.

⁴⁶ BÉLI 2018: 1010–1011.

nélkül halna meg, birtokait és javait mindaddig szét ne szedjék, senkinek ne ajándékozzák, senkinek ne adományozzák, senkinek el ne örökössék, amíg ugyanennek az elhaltnak rokonait és nemzetségeit jelenlétünkre nem idézték, és az ő, valamint báróink jelenlétében ugyanezekről nem született rendelkezés, ahogyan a jog rendje megköveteli. Ezalatt pedig, az elhalt birtokait és javait rokonai és nemzetségei tartozzanak megőrizni.⁴⁷ Ezután pedig a 9. artikulus az öröklés rendjét rögzítette: „[...] ha valaki a nemesek közül, akinek nincsen örököse, hadjáratban meghal, birtokai, bármilyen módon szerezte azokat, ne szálljanak a király kezéhez, hanem a hadban elhunyt rokonságára vagy nemzetségére szálljanak, úgy tudniillik, hogy az öröklött birtokok nemzetségének maradjanak, a vásároltakat vagy szerzettekét pedig hagyják annak, akinek életében akarta adományozni”.⁴⁸

Murarik Antal az 1267. évi dekrétum öröklést érintő pontjait egyfajta kompromisszum eredményeként fogta fel, ami egyrészt a *fiscus*telő jog, helyesebben a királyi jog érvényesülésének, másrészt a nemes szabad rendelkezési jogának korlátozásában mutatkozott meg.⁴⁹ Valójában mégsem erről volt szó, hanem, ami a 9. artikulust illeti, arról, hogy a királlyal a nemzetségi elvnek megfelelően kívánták deklaráltatni a „*possesiones hereditariae*”, az öröklött, vagyis ősi birtokok öröklését, és ezzel együtt a „*quoquomodo acquisitae*”, vagyis a bármi módon szerzettekét is, ha a háborúban elhalt örökhagyónak nem lett volna halál esetére szóló rendelkezése. Hogy a „*quoquomodo acquisitae*” adományozáson kívül szerzett ingatlan javakra vonatkozott, minden kétséget kizáróan kiderül magából a szövegből, minthogy a szerzett birtokokat a szokásos, a nem adományos javakra alkalmazott „*emptiae vel acquisitae*” szavakkal azonosították. A királyhoz és a király fiaihoz forduló nemesek azt törekedtek végső soron elérni, hogy a hadba vonuló halála esetére szóló – akár szóban tett – rendelkezése érvényre jusson.

A dekrétummal foglalkozó szerzők közül az egyik legalaposabb vizsgálódást folytató Szűcs Jenő ebben a pontban az 1222. évi Aranybulla 10. artikulusa alapján, miszerint ha a szerviens háborúban hal meg, fiát a király belátása szerint ajándékozza, „a régi magvából kiindulva egészen új örökösödési jogi tételt” látott, és mint Murarik, illetve mások

⁴⁷ BAK-BÓNIS-SWEENEY 1999: 40.

⁴⁸ BAK-BÓNIS-SWEENEY 1999: 41.

⁴⁹ MURARIK 1938: 109.

is, a kincstár háramlási jogának korlátozását vélte felfedezni.⁵⁰ Ezek a *jus regium* korlátozását hirdető megállapítások azonban az „*emptiae vel acquisitae*” félreértése miatt tévesek, a leírt öröklési rendben nincs új elem, érdemét és lényegét tekintve semmiben sem tér el a Szent Istvántól levezethető és a szokásjogban érvényesülő öröklési elvektől.

A 9. cikkellyel szemben a 6. artikulusban rögzített tényállás egészen más. A rendelkezés lemenő örökös nélkül maradt örökhagyóra: „[...] *si aliquem de nobilibus sine heredibus mori contingeret* [...]”, illetve jószágaira vonatkozik. A „*possessiones et bona ipsius*” helyesen értelmezve egész hagyatékáról, az örökhagyó mindennemű javairól beszél, beleértve ebbe az adományosakat is. Ez magyarázza azt a követelést, hogy azokat, vagyis magát a hagyatékot, szét ne szedjék, senkinek ne ajándékozzák, ne adományozzák, és el ne örökítsék, míg a rokonokat meg nem hallgatták. A nemesek kérelme tehát arra irányult, hogy a király jelenlétén, a király és a bárók színe előtt, törvényes eljárás keretében tisztázódjék a hagyatékot alkotó vagyონrészek eredete, vagyis az, hogy a hagyatékot képező jószágok közül melyiket, milyen jogcímen bírta az örökhagyó, azzal a jogos elvárással kiegészítve, hogy amíg e vizsgálat nem folyik le, addig hagyják meg a teljes hagyatéki vagyont az elhalt rokonainak birtokában. Jól kivehető, hogy a követelés háttérében nem a *jus regium* korlátozásának szándéka húzódott meg, hanem inkább azok az elszenvedett sérelmek álltak, amelyek a lemenő örökös hiányában elhalt nemes rokonait érték az örökhagyó birtokainak mások által történt elfoglalásával. A 6. artikulus ennél fogva logikusan a dekrétum 5. artikulusához kapcsolódik, mert végső soron az abban rögzített tiltás is a jogellenes foglalások megakadályozására irányult.

Az 1351. évi dekrétum „bevezetője” sajátos módon interpretálta az Aranybulla szabad tulajdonosi rendelkezést tartalmazó 4. artikulusát: „[...] elődünk, második András király úrnak [...] arany pecsétjével megerősített minden gyanútól teljességgel mentes szóról szóra ide a jelen levélbe szóról-szóra átvezetett a benne foglalt minden szabadsággal együtt elfogadtuk, helybenhagytuk és megerősítettük, kivéve [...] egy cikkelyét, tudniillik, hogy örökös hátrahagyása nélkül nemes embereknek legyen szabad egyházak, avagy mások javára, akiknek akarják élők közt és halál esetére birtokaikat hagyományozni, eladni vagy elidegeníteni, sőt ellenkezőleg, egyáltalán ne legyen semmi joguk, hanem birtokaik atyafijaikra, közeli hozzátartozóikra és nemzetségeikre szálljanak jog

⁵⁰ Szűcs 1984: 346.

és törvény szerint, tisztán és nyilvánvalóan, minden ellentmondás nélkül [...]”⁵¹ Míg az 1222. évi dekrétum 4. artikulusának narrációja még megegyezik Szent István I. dekrétumának 6. fejezetével, amely ugyancsak a tulajdonos szabad rendelkezési jogát deklarálta, a 14. század közepének jogi terminológiája alapján már sokkal magyarázták – határozott politikai megfontolásból – a több mint egy évszázaddal korábbi textust kifejezetten öröklési rendet rögzítő szabálynak, és módosították emiatt a 4. cikkelyt a kezdetektől töretlenül érvényesülő szokásjognak megfelelően. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy ez nem a tulajdonosi szabad rendelkezés egyetemes eltörlését jelentette,⁵² hanem azt, hogy a halál esetére szóló szabad rendelkezés érvényéhez (feltéve, hogy az nem a törvényes öröklés rendjét követte), mint addig mindig, egyrészt ha voltak öröklésre jogosultak, akkor ezeknek a beleegyezésére, egyébként pedig a király engedélyére volt szükség. Az Anjouk, és hozzájuk hasonlóan Zsigmond is, a *sine haerede* elhaltak urafogyottá vált vagyonán következetesen érvényesítették királyi jogukat, és kifejezetten tiltották, illetve többnyire elutasították a deficiens rendelkezését, és az oldalági rokonoknak legfeljebb harmadízig ismerték el az öröklési jogát.⁵³ Ez a gyakorlat a 15. századtól változott meg. Ettől kezdve az 1222. évi dekrétum 4. artikulusának az 1351. évi dekrétumban rögzített ősiségi szabálya a nemesség politikai befolyásának erősödésével a nemes egész oldalági rokonságára érvényre jutott.

I. Lajos 1351. évi dekrétuma a formálisan már az 1267. évi dekrétumban azonos jogállásúaknak tekintett királyi szerviensek, nemesek, az alakuólfélben lévő magyar nemesi „rend” sorsa szempontjából meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Azzal, hogy a király átírta abba II. András 1222. évi dekrétumát, a *serviens regis* és *nobilis* számára biztosított kedvezmények nemesi jogokként összegződtek. A feledésbe merült Aranybulla 1351-től vált további dekrétumok átvételének köszönhetően a nemesi jogok hordozójává, és szolgált alapul a *Tripartitum*ban megfogalmazott négy nemesi alapjognak, hogy tudniillik nemest rendes törvényszéki eljárásban lehet csak elmarasztalni, egyedül a törvényesen megkoronázott király hatalma alatt áll, birtokait szabadon élvezheti és adómentes, aminek fejében az ország katonai védelmére köteles, és nemes társaival együtt élhet az ellenállás jogával, ha a király megsérti a nemesi szabadságokat.

⁵¹ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 129–130.

⁵² CSUKOVITS 2022: 192.

⁵³ ENGEL 2001: 153.

Az adományozási rendszer sajátosságai és társadalmi hatása

A királyi adomány (*donatio regia*) a király által a vele szemben hűséget tanúsító, hű szolgálatot teljesítő jutalmazása, a teljesített szolgálatok viszonzása, illetve a hűség megtartása és további szolgálatteljesítésre ösztönzés végett történő ingatlantulajdon-átruházás volt. A király eleinte a királyi birtokokból, majd a 13. század végétől mindinkább a háramlott javakból adományozott. Az adományozás történhetett „*de manibus regiiis*”, vagyis úgy, hogy a király a jogot és a birtokot is juttatta, vagy „*de manibus alienis*”, ha csak a jogot adta, tekintettel arra, hogy az ingatlan birtokában más volt, akitől az adományos a birtokot perrel szerezhetette meg annak kimutatásával, hogy a birtokosnak nem volt jogcíme, röviden, hibás birtokos volt. Ilyen adományra akkor került sor, amikor az adományos, akinek a király adományt ígért, maga jelölte meg az adományt, és kérésében (*impetratio*) arra hivatkozott, hogy háramlott, ezáltal adományozható jószágról van szó, amit más vagy mások jogosulatlanul birtokoltak. A peres adomány (*donatio litigiosa*) tipikus esete mégis inkább az volt, amikor az iktatáskor derült ki harmadik személy birtoklása, aki az adomány, illetve az iktatás ellen tiltakozott.

A 13. század elejétől (1205-től) a királyi adományozás nélkülözhetetlen kellékévé vált a királyi adománylevél, amelyben az adomány tényét, jogalapját és az adományból folyó jogokat rögzítették. Emellett királyi adomány, mégpedig „*de manibus regiiis*” történt juttatás volt a vár kötelékébe tartozók, legtöbbször várjobbágyok, ritkábban várszolgák felszabadítása, királyi szerviensi, illetve nemesi jogállásba emelése, ami egyrészt felettük a várispán joghatóságának megszüntetését, másrészt az általuk bírt földek tulajdonba adását jelentette. Az efféle felszabadításnak szükségszerű és elengedhetetlen kellékeként ugyancsak királyi oklevelet állítottak ki, ami az új (szabad) jogállással együtt, miképpen a királyi adománylevelek, a tulajdonszerzés, illetve birtoklás jogcímét voltak hivatottak bizonyítani, igazolni.

Ha az adományozás háramlott jószágból történt, már a 13. századtól feltüntették az adománylevélben az adományozás jogcímét. Mivel a 15. századtól már csak ilyen birtokokat adományoztak, a jogcím az adomány szükségképpen kelléke lett. A jogcímek voltaképpen háramlási okok voltak, amelyek alapján a háramlott javak a jog rendje szerint adományozhatóvá váltak. Tényleges háramlást megszakadás (*defectus seminis*) és hűtlenség (*infidelitas, nota infidelitatis*) idézett elő. Magszakadás annak a tulajdonosnak a halálával következett be, akinek nem maradtak

örökösei, helyesebben a tulajdonát képező ingatlanvagyonban öröklésre jogosult rokonai. Adományos jószágban a „megüresedés” (*caducitas*) a lapangó királyi dologi jog feléledését jelentette, amennyiben a *deficiens* királyi joggal terhelt adománnyal rendelkezett. Hűtlenség miatt a marasztalt összes vagyona a királyra szállt, mégpedig a bíró ítélete alapján a hűtlenség megvalósításának időpontjára visszamenőleg.

Az adományrendszer sajátos eleme, az Anjouk „találmánya” a fiúsítás volt. Nemes nő a király kegyéből fiúsítással válhatott teljes jogképességűvé (mintegy a jogelőd férfi törvényes fiú örököse), nemes férfi jogúvá. Efféle különös kegy gyakorlására először 1332-ben került sor, amikor I. Károly Nádasd nembeli László leányát, Magyar Pál gimesi várnagy feleségét, Margitot ruházta fel férfit illető öröklési joggal fiú utód nélkül elhunyt atyja és atyai nagybátyja javaiban: „[...] országunk, Magyarország régtől követett szokásjoga, ami csak a férfi örökösnek engedi, hogy atyai örökségbe lépjen, nem akadályozva [...], különös királyi kegyünkben és a királyi hatalom teljességéből [...] igazi örökössé nyilvánítottuk”.⁵⁴

A „leánynak fiúvá tétele” (*praefectio filiae in filium*), röviden a fiúsítás (*praefectio*) a törvényes fiú örökös híján lévő (*deficiens*) nemes atya vagy atyai ági férfi rokon, illetve közbenjáró, leggyakrabban a nő férje kérelmére történő, voltaképpen királyi adomány volt, amivel a király a *deficiens*nek jog szerint királyi kezére háramló, illetve háramlott vagyonában a nőt férfi örökössé nyilvánította, és emellett többször új adomány címen is juttatta. A fiúsításban rejlő lehetőséget a közeli hívek szorosabb lekötésére I. Lajos ismerte fel, aknáztta ki és intézményesítette. A király ugyanis rendszerint a fiúsított férjét, illetve a házasságkötés szorgalmazásával a leendő férjét is jogszerzővé tette. Ha a felkérő (*impetrator*) maga a *deficiens* volt, az aktus akkor vált hatályossá, ha a *deficiens*nek utóbb törvényes házasságából nem született fia.

Különös adományozási jogcímnek tekintendő a királyi beleegyezés (*consensus regius*) és az új adomány (*nova donatio*). Királyi beleegyezés alapján szerzett adományt az, akinek a király a *deficiens* kérésének eleget téve juttatott, vagy akinek a király beleegyezéséből a *deficiens* idegenítette el javait. Utóbbi esetben azonnal érvényesült a *consensus regius*. Jövőbeni tény bekövetkezésétől függött viszont a királyi beleegyezés hatálya, ha fiúvá fogadásról, fiúsításról, törvényesítésről vagy testvérré fogadásról volt szó, mert ha *deficiens* törvényes házasságából utóbb fiú született, a királyi beleegyezés érvényét veszítette. A szóban forgó testvérré fogadás

⁵⁴ FEJÉR 1829–1844: VIII/3. 592.

két nemes közt létrejött öröklési szerződés volt a *deficiens* halála esetére, a túlélő javára.

A *nova donatio* az adománylevél megújításából fejlődött ki. Ha valaki a királyi adománylevelét elvesztette, vagy az annyira megrongálódott, hogy a megörökített tények igazolására alkalmatlanná vált, a királytól új levél adását kérte. Ilyenkor a kérelmező jogosultságát igazolandó arra is hivatkozott, hogy az adománynak maga vagy maga és jogelődjei hosszas, békés birtokában voltak. A király ennek megfelelően új levelet adott. A 13. század végére már az is elegendő volt az új levél kiadásához, ha csak a hosszas, békés birtoklását hozta fel a kérelmező. Ezzel együtt már nemcsak a levelet nevezték új adománylevélnek (*novae litterae donationis*), hanem magát az adományt is. Az új adomány az adományosnak jogcímét igazolta, illetve jogcímet adott. Ha valaki ezek után kivetette az új adományost a birtokból, jogcímeire hivatkozva követelhetette és perelhetette az adományt. Az új adomány az Anjouk és Zsigmond uralkodása alatt sajátos értelmezést nyert, ami a hűbérjogból ismert *nova investiturával* mutatott rokonságot.⁵⁵ Ez nem volt más, mint a hűbérbirtok, a *beneficium* új jogosult számára foganatosított birtokba, illetve hűbérbe adása. Az adományozó Anjouk és Zsigmond a háramlott javak esetében a háramlás jogcímének említésével, illetve a háramlás tényének rögzítésével együtt az adományt új adomány címen engedték át. Ez a megoldás a háramlott javak adományozásának mintegy erősítő jogcímeiként szerepelt, és az adományt nyert jogszerű szerzését nyomatékosította. Az új adománnyal történő juttatás arra is lehetőséget adott, hogy a királyi udvarhoz szorosan kötődő előkelők birtokaikat új adomány révén szaporítsák, oly módon, hogy birtoklásuk tényét igazolva, az egyébként jogosult, birtokban nem lévő kevésbé potens rokonaikat mellőzhessék, voltaképpen kizárják a birtokra igényt tartók köréből.⁵⁶

A király az adományban a királyi jogot az öröklés rendjének, az öröklésre jogosultak körének meghatározásával tartotta fenn. A 14. század elejéig többször megesett, hogy a király az adományos fivérének vagy fivéreinek, illetve azok lemenőinek is biztosította az öröklést. Ha a király különös kegyből az adományos leányainak is öröklési jogot kívánt adni, akkor azokat is örökösökként jelölte meg: „*haeredes et posteritates utriusque sexus*”, vagyis a nőket férfi öröklési joggal ruházta fel az adományban. Ha nem is túl gyakorta, a 13. században az is előfordult, hogy a király

⁵⁵ BÉLI 1995: 60–61.

⁵⁶ CSUKOVITS 2022: 19; ENGEL 2001: 154; BÉLI 1995: 64.

nem tartott fenn dologi jogot az adományban, hanem szabad rendelkezést biztosított az adományosnak, aminek formulázása ennek megfelelően a rendelkezési aktusok felsorolásával történt (*eandem possessionem sibi iure perpetuo donavimus, contulimus, ut tam donandi, quam venendi, seu dimittendi in ultimo testamento cuicumque volverit liberam absolutam habeat facultatem*). Az efféle szabad rendelkezéssel juttatott adomány voltaképpen olyan volt, mint az adományozáson kívül szerzett jószág. Ez a szabadság azonban csak magát az adományost illette, ugyanis arra az esetre, ha nem rendelkezne, a király többnyire férfi lemenőinek biztosított öröklési jogot, mint egyébként szokás volt.

A királyi adományozásnak döntő szerepe volt a rendi nemesség kialakulásában. A nemesst ténylegesen szabad ingatlantulajdona, birtoka tette nemessé, amit semmiféle a személyét érintő adó, pénz- és terményjáradék, földbér nem terhelt. Ezért a szabad birtokkal rendelkező (*homo possessionatus*), vagyis az, aki ténylegesen szabad ingatlantulajdonos volt,⁵⁷ vagy szabad ingatlantulajdont szerzett (szabad község, illetve város joghatósági területén kívül), és birtoka révén hadkötelezettség teljesítésére is alkalmas volt megfelelő fegyveres(ek) küldésével, nemesi jogokat élvezett. A (szabad) birtokos, helyesebben ingatlantulajdonosi minőség elsődlegessé válását Fügedi Erik kiválóan ragadta meg: „A magyar nemesség tekintélyes része státusát a királyi kegyelméből szerezte meg birtokkal együtt. V. István és Kun László idejében a státus megszerzésének szinte kizárólagos módja a katonai érdem [...]. De már III. András alatt megjelenik az új meghatározás: a nemes legfőbb ismérve, hogy birtokos *homo possessionatus*. Amilyen mértékben előrehalad a társadalmi fejlődés, olyan mértékben erősödik a nemes birtokos mivoltának hangsúlyozása, hogy az 1330-as évekre már teljesen kiszorítsa a katonáskodást. I. Károly alatt a birtokviszonyok is nagymértékben megváltoztak, lassan kialakult az a felfogás, hogy a birtok tulajdonjogának egyetlen forrása a királyi adomány [...].”⁵⁸ A hibátlan birtoklás tényének és a jogszerzés törvényességének igazolása már a 13. századtól meghatározó jelentőségűvé vált. A királyi adománylevél mellett minden egyéb ingatlanszerzés esetén

⁵⁷ Mivel III. András elődjeihez képest alig bocsátott ki királyi szerviensek közé befogadó okleveleket, Mályusz Elemér arra jutott, hogy a 13. század utolsó évtizedében a királyi szerviensek és várjobbágyok olyan közel kerültek egymáshoz, „annyira egynek számítottak, hogy a formális átlépésre nem volt szükség, s mert így a várjobbágyok felhatalmazás nélkül is élvezték új társaik társadalmi helyzetének előnyeit, nem kértek királyi privilégiumokat”. MÁLYUSZ 1942: 427–428.

⁵⁸ FÜGEDI 1984: 127.

erre szolgáltak a hiteleshelyek által a felek szóbeli nyilatkozata alapján kiállított bevalláslevelek (*litterae fassionales*) a *homo possessionatus* számára. Az oklevél nemcsak a tulajdonosi, hibátlan birtokosi jog igazolására volt hivatott, hanem arra is, hogy a tulajdont szerző vagy valamely törvényes címen időlegesen ingatlan birtokába lépő fél biztosítékot kapjon arra nézve, hogy tulajdonszerzésének, illetve birtokba lépésének nincsen törvényes akadálya (a királyi jogot, hasonlóképpen rokonok öröklött vagyonban fennálló vagy harmadik személynek már korábban létesült jogát nem sérti). A tulajdonát átruházó, illetve birtokát átengedő ezt szavatosságvállalással garantálta, amit szokás szerint akként formuláltak, hogy köteles lesz a jogszerzőt „*suis laboribus et expensis*”, vagyis tulajdon fáradozásaival és költségeivel megvédeni. Efféle kikötéssel az osztálylevelekben is lehet találkozni, amelyeket az osztatlan közösségben élők állítottak ki békés egyezséggel létrejött, illetve bírói ítélet alapján létesült vagyonmegosztásuk felől.

A 14. század második felétől növekedett meg azoknak a száma, akik gazdálkodásukkal, nem nemes familiáris lekötelezettként teljesített szolgálatukkal szerzett jövedelmeik révén jutottak jobbagyi szolgáltatással nem terhelt földekhez, birtokokhoz. Ezzel a nemesi előjogok mindinkább vagyoni alapra helyeződtek, és a szabad birtokosok számának gyarapodásával együtt némiképp devalválódtak, ami a tehetségük révén *de facto* nemességre emelkedőkkel szemben fellépésre készítette a születés és forma szerinti nemeseket. A polgárok és parasztok nemessé válása a király érdekeivel is ütközött, mivel a nemesi joggal élő *homo possessionatus* nem tartozott adóval. Ez a 15. század második felében oda vezetett, hogy törvényekkel korlátozták az „alacsony” származásúak felemelkedését, olyképpen, hogy azokat ismerték el nemesnek, „[...] akiknek az igazi nemessége vagy nemességének kiváltsága a királyoktól származik” (1467. évi I. törvénycikk).⁵⁹

Nemességet tehát a királyi szolgák, illetve nemesek közösségébe (*in coetum servientium regalium seu nobilium regni*) emelő királyi levéllel lehetett szerezni, amivel a korábbi joghelyzet alapján bírt földbirtok felszabadításával (szabad tulajdonná tételével) egyetemben juttatta a király a nemesi rangot. A felemelt jogállását jelző *serviens regis* vagy *regalis*, illetve *nobilis* kettősség még a 14. század végén is megmaradt. A 15. századtól vált a *nobilis* rang a nemes jogállás egyedüli megfelelője. A század végére már csak a *de jure* nemes személy szerezhette (az ország

⁵⁹ DÖRY et al. 1989: 165.

szokásjoga szerinti értelemben) szabad ingatlantulajdont, azaz nemesi tulajdont. Ezzel együtt mindazok, akik királyi adományt nyertek, ugyancsak formális nemessé váltak, ha addig nem tartoztak az „igazi” születési, avagy formálisan nemesített nemesek sorába. A teljes jogképesség ekként a nemes férfi jogállásával azonosult, és ehhez fűződtek a megye autonóm szerveiben és az országgyűlésben gyakorolt politikai jogok.

A szabad tulajdonú (vagyis jobbágyi szolgáltatással nem terhelt) ingatlan szerzésének nyilvánvaló módja a királyi adomány volt, amelyre a királynak szolgálatot teljesítő, az Anjouk óta, I. Károly hatalmának megszilárdításában magukat kitüntetett, a király által felemelt nemesek, az új arisztokrácia tagjai számíthattak. A nemesek közül vagyonszerzési lehetősége leginkább a király aulájának, palotájának, azaz „magánudvarának”⁶⁰ a 14. század harmadik évtizedére kialakuló szervezetéhez tartozó szolgálattelvőknek (udvari apródoknak, udvari ifjaknak, udvari vitézeknek) volt, akik közül a hierarchia csúcsán álló vitézek szolgálatauk idejére honorbirtokhoz is jutottak, illetve szolgálatauk révén maguk és utódaik a bárók közé is felemelkedhettek. A bárókat, nagyurakat szolgáló familiáris nemesek urukkal kötött megállapodás alapján, amiben a szolgálatteljesítés ellenszolgáltatásául legtöbbször csak védelem, tartás, ellátás ígéret szerepelt, az úr belátása szerint részesültek javadalmazásban. A bárók és ispánok méltóságukat és tisztségüket az azokhoz tartozó királyi jövedelmek, vagyis *honor* fejében viselték. A honorként nyert várakat, váruradalmakat, külön kormányzat alá rendelt tartományokat azoknak urai familiárisaik sokaságával igazgatták, működtették a befolyt jövedelmek egy részének átengedésével. A bárók királyi udvarban szolgáló familiárisai a királyi aula szolgáló nemesihez hasonlóan kivételezett helyzetűek voltak, akik nemcsak uruk honorjából részesültek, hanem többször szolgálatauk révén az úr közbenjárásával királyi adományt is nyertek. A jövedelmek átengedése mellett megesett, hogy az úr a vállalt ellátási kötelezettségét valamely földjének ingyenes használatba, avagy zálogkölcön-szerződés alapján birtokba vett zálogos ingatlan alzálogba adásával teljesítette. Az úr olykor saját ingatlan vagyona terhére birtokot is adományozott. A magánadománnyal az adományos (szabad) tulajdont szerzett, amelyen az úrnak nem volt fenntartott dologi joga, ilyen jogot egyébként sem lehetett volna érvényesíteni.⁶¹

⁶⁰ ENGEL 2001: 126.

⁶¹ BÓNIS [é. n.]: 261–265.

A módosabb, jelentősebb szolgálatot teljesítő nemes familiárisok és ezeknek ugyancsak az urat szolgáló utódai előtt a vagyonszerzés és az ellátott szolgálatok révén nemegyszer megnyílt a felemelkedés útja is a nagyurak közé.

A birtokos nemesség politikai térnyerése és ennek hatása az államműködésre

Az Árpád-házi királyok a 13. századtól a bárók és főpapok alkotta tanácsra támaszkodva gyakorolták hatalmukat. A király hatalmi megnyilvánulásai-
ban formális szerephez a tanács tagjain kívül más tényezők nem jutottak. Az Anjouk, miután I. Károly megszilárdította hatalmát, az új bárói elittel kormányoztak akként, hogy a királyi várakat báróikra és ispánjaikra bízták, akik méltóságukat és tisztségüket *honorként* viselték, vagyis minden olyan királyi jövedelem felől sajátjukként rendelkeztek, amelyet a király a hivatali méltósághoz és tisztséghez rendelt a királyi várak uradalmaiból. A király, mint országának természetes ura, tanácsa meghallgatásával intézkedett, rendelkezett hadügyekben, alkotott kötelező szabályokat és működtette udvarának bíróságait, illetve delegált bírókat, megőrizve, felhasználva és hatalmi igényeinek megfelelően módosítva a már kialakult bírói fórumok számára hasznos és célszerű szervezeti megoldásait. Zsigmond, öröklési joga nem lévén, a bárók választásából nyerte el a trónt az őt felemelő liga feltételeinek elfogadásával, aminek az volt a lényege, hogy királyi hatalmát a ligával együtt köteles gyakorolni az ország szokásjogának megtartásával, továbbá azzal, hogy báróit és tanácsosait élete hosszáig megtartja, idegeneknek pedig nem juttat tisztséget, sem királyi adományt. Koronázása után Zsigmond a liga tagjainak elvárásait kényszerűen teljesítve a királyi birtokok jelentős hányadát királyi adomány-
nyal megválasztóinak juttatta. Zsigmond, miután megszabadult a liga jármától, 1403-tól az ellenfeleitől elkobzott vagyonból híveinek jelentős, ezek familiárisainak kisebb adományokat osztogatva szilárdította meg hatalmát, és hűséges báróira, valamint az aula szolgálattevőire támaszkodva az Anjouk mintájára teljhatalommal kormányzott. Ebben a hatalmi struktúrában a nemességnek egyelőre nem jutott érdemi szerep.

Az Esztergomnál 1267-ben gyűlésező nemesek és királyi szervien-
sek fogalmazták meg először a királyi hatalomgyakorlást érintő igényt. A dekrétumban megerősített kérelmek 8. pontja szerint olyan gyűlés

összehívásáról rendelkezett Fehérváron,⁶² amelyen megyénként (mint bírótársak) két, három nemes bevonásával orvosolta volna a király a panaszokat. Ilyen gyűlés tartására azonban nem került sor, viszont IV. Béla 1268-ban a dekrétum 5. artikulusa alapján bírókat, illetve bíróságokat delegált jogsértések kivizsgálására, amelyek megyésispánból és megyei nemesekből álló (Somogy megyében a nádor megyésispán mellett öt, Zala megyében a megyésispán mellett hat, illetve négy nemes bírótárral létesült) tribunálok voltak.⁶³ Az 1270-es évekre e szokás szerint négy nemes bírótárral működő megyei bíróságok szervezetét III. András 1290/91. évi dekrétuma rögzítette, megtiltotta a megyésispánoknak, hogy nemes bírótársak nélkül ítéelkezzenek. A megyei törvényszék nemes bírótársai (*judices nobilium, quatuor judices nobilium*), akiket (igazolhatóan a 15. század elejétől) magyarul szolgabíró névvel azonosítottak, eleinte a vagyonos, tehetősebb nemesek közül kerültek ki. A törvényszék tekintélyét a 14. század második évtizedétől a joghatósága alóli mentességek, majd I. Lajos intézkedése, a birtokügyeknek a királyi udvar bíróságai elé utalása a század közepére nagymértékben erodálta. A már csak jelentéktelenebb magánjogi perekben, illetve nem nemesek bűnügyeiben eljáró törvényszék tagjai, akiknek bírótársakként szerepük volt a megyésispán által saját jogon, majd I. Károly hatalmának megszilárdulását követően királyi parancsból bíraskodás végett tartott közgyűlésén, illetve a nádori közgyűlésekben, valamint megkeresés alapján bírósággedi teendők ellátásában a királyi udvarban működő bíróságok előtt folyó perekben, a 14. század második felében a megye szerény vagyonú nemességéből rekrutálódtak. A megye hatóságának súlya az 1397. évi [októberi] Temesváron alkotott dekrétum rendelkezésének hatására a hatalmaskodási ügyek intézésére szóló felhatalmazással és a korábbi *exemptiók* eltörlésével nőtt meg ismét. A megye hatóságának lett a feladata a telekkatonaság felállításához szükséges összeírások készítése is. Zsigmond 1405. augusztus 31-i dekrétuma a megyei törvényszékek joghatósága alá vonta azokat az ügyeket, amelyekben nem szolgáltattak igazságot főpapok, bárók, nemesek és „más állású emberek” úriszékei előtt: „[...] és ha e falusiak vagy parasztlak urai az igazságszolgáltatást megtagadnák, vagy ennek kiszolgáltatásában hanyagok volnának, akkor az efféle földesurakat az igazságszolgáltatás megtagadása okán a megyésispán vagy annak alispánja vagy ama megye szolgabírói jelenlétére idézzék törvényesen, ahol az igazságot

⁶² VÁCZY 1938: 60; HOLUB 1944: 116; S. KISS 1971: 7.

⁶³ BÉLI 2022: 49–50.

megtagadták” (10. artikulus).⁶⁴ Ezzel a megye hatósága voltaképpen a megyében lévő földesúri birtokok, uradalmak összességére kiterjedt, vagyis territoriális alapon rögzítette a megye, a megyei törvényszék joghatóságát, és megyei *jurisdictio* alá vonta a megyében birtokos földesurakat jobbágyaik ügyeiben. Zsigmond 1435. március 8-i végzésének 2. artikulusa a megye tekintélyét azzal is növelni kívánta, hogy jómódú birtokos nemesek (*nobiles bene possessionati*) hivatalviselését írta elő: „Szolgabírókat pedig minden megyében a megye tehetős és jómódú nemesei közül válasszon és állítson közösen a megye minden nemes, akiket egyetértéssel szemeltek ki, és érdemesnek tartanak.”⁶⁵

Az első honi jogkönyv, az Uzsai János egri olvasókanonoknak tulajdonított, 1351-ben befejezett *Ars Notaria*⁶⁶ a megye hatóságának levélmintái sorában a megye ispánja és a szolgabírók által adott, gyűlésbe hívó változatokat is bemutatott. Ezek a nemest (3 márka) bírság fizetése mellett megjelenésre kötelező levelek olyan megyei gyűlések tartásáról is tudósítanak, amelyeken nemcsak bíráskodtak, hanem közügyek, egyebek mellett királyi adók behajtása végett is tanácskoztak.⁶⁷ A formulák alapján az efféle nem, illetve nem csak ítélezés végett hirdetett gyűlések már bevettek lehettek. Erre utal Borsod megye hatóságának 1312. december 15-én kelt levele, amelyben a levéladó nemes bírótársakat akként azonosították, hogy őket nemesek állították: „*quatuor iudices per nobiles pro tempore constituti*.”⁶⁸ Megyésispán mellett választott nemes bírótársak már azokban az oklevelekben is feltűntek, amelyeket a megyéjében 1268-ban ítélező nádor állított ki. Jóllehet a hat levél mindegyikében nyomatékosan kapott, hogy a király saját megyebeli nemes társak közül választottakat delegált: „Béla király [...] öt, e megyéből való, minden e megyebeli nemes által választott nemest küldött [...] nekünk társakul”, egyelőre e választás eseti gyülekezetet feltételez, amiről maga az öt, királyi mandátummal megyéjébe küldött nádor, somogyi ispán bírótársaiává lett nemes számlolt be az őket delegáló királynak. Szűcs Jenő e somogyi nemeseket „szolgabírói testületnek”, illetve „helyi választott testületnek”, utóbb némi- leg finomítva, „választott embereknek” aposztrófálta úgy, hogy egyikük

⁶⁴ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 222.

⁶⁵ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 262.

⁶⁶ BÓNIS 1972: 30–33.

⁶⁷ KOVACHICH 1799: 6–7.

⁶⁸ FEJÉR 1829–1844: VIII/1. 480.

szolgabírói mivoltát továbbra is kiemelte,⁶⁹ ami határozottan azt sugallja, hogy a nemes bírótársak állításában, noha a nádor, megyésispán tribunálját a király delegálta, vagyis a tribunál joghatóságát kiküldött királyi bíróságként nyerte és gyakorolta, a megyei nemességnek valamiféle kialakult szervezetű, efféle tisztek megválasztására hivatott gyülekezete létezett volna.⁷⁰ Ezzel szemben olyan megyei gyűlések tartását, amelyeken megyei tisztek választására is sor került, a citált Borsod megyei levél alapján a 14. század második évtizedétől lehet feltételezni. A megyei nemesek saját kebelből választott közegei a 14. században a nádor közgyűlésein is rendszeresen feltűnnek. Ezek nem voltak mások, mint a szokásos számban (12) megválasztott esküdtek, akiket a 14. század harmadik évtizedétől említene az eljáró szolgabírók mellett a nádori köztörvényszék alkalmával adott levelek, mint az első egyike, amely a nádor Szabolcs megye számára tartott közgyűlésén, 1324. május 23-án kelt: „*duodecim jurati et quatuor iudices nobilium*”.⁷¹ Az esküdteket a gyűlésen megjelent nemesek, vagyis elvileg az összes megyei nemes választotta, és az efféle feladatteljesítésre, illetve megyei (szolgabírói) tiszt betöltésére szóló választás, erre is figyelemmel és okkal feltehetően, már bevett volt. Hogy milyen gyakorisággal és – a megyei tisztek megválasztása mellett – milyen közérdekű okoknál fogva gyűléseztek a megyei nemesek a 14. század végéig, nem lehet pontosítani, de ami a későbbiekben a megyegyűlés egyik fő feladatává lett, az országgyűlésbe küldendő követek választása Mária regnálása óta ismert. Az 1384. június 22-i dekrétum az 1351. évi dekrétum megerősítése kapcsán említi az ország nemeseit képviselőket: „*eorum (tudniillik: nobilium regni) nuntii*”.⁷² Majd Zsigmond 1397. évi [októberi] Temesváron adott végzései szólnak az ország minden egyes megyéjéből küldött, „négy kipróbált és nemes, más társaik teljhatalmával eljáró férfiakról” (*quatuor probi nobiles viri plena potestate ceterorum consociorum ipsorum fungentes*).⁷³ E kipróbált, azaz megbízható férfiak a megye tehetős nemesei közül kerültek ki. A birtokos nemesség érdekeinek érvényesítésére is mindinkább alkalmassá váló megyei szervezet a 15. század első felében már döntően a *bene possessionatus* nemesség befolyása alatt fungált. Ők alakították és határozták meg a megye gyűlésében a megyét érintő ügyek intézését.

⁶⁹ Szűcs 1984: 383; Szűcs 2002: 191.

⁷⁰ BÉLI 2022: 49–50.

⁷¹ NAGY–DEÁK–NAGY 1909: 196.

⁷² DÖRY–BÓNIS–BÁCSKAI 1976: 144.

⁷³ DÖRY–BÓNIS–BÁCSKAI 1976: 160.

A nagyurak familiáris lekötöttségében álló, várnagyi, tiszttartói teendőket ellátó vagyonos nemesek közül kerültek ki az alispánok, és a *bene possessionatus* nemesek sorából választották az országgyűlési követeket. Hogy a 15. század végére már a nemességnek e vidéki prominensei uralták a megyét, I. Mátyás 1486. évi nagyobb dekrétumának 60. artikulusa teszi nyilvánvalóvá, amely arról rendelkezett, hogy a megyésispánok bárók vagy *bene possessionatus* személyek legyenek: „[...] a királyi felség főpapjai és bárói tanácsából és akaratából minden megyében valamelyik bárót vagy más jeles és jómódú birtokos embert nevezzenek ki megyésispánnak, [...] és az ilyen ugyanebből a megyéből és ne máshonnan válasszon ki hasonlóképpen valamely jeleset alispánul vagy alispánokul”, vagyis ugyancsak a *bene possessionatus* megyebeliek közül nevezzen ki vicét vagy vicéket a megyésispán.⁷⁴ Az autonóm megyei szervezet kiépülésében a birtokos nemességnek kétségkívül döntő befolyása volt, működőképességéhez pedig a legfontosabb jogosítványt, modern kifejezéssel: a költségvetési jogot, az 1486. január 25-i dekrétum 64. artikulusa biztosította a házi adó bevezetésével: „[...] az összes és minden egyes birtokos emberek [...] a közösségük által elrendelt költségeket birtokaikból és javaikból azok arányában és része szerint a közösség pénztárába fizessenek és fiztessenek, és tartozzanak fizetni és befizetni, [...] amikor tudniillik a megye dolga forog kockán, mindenki tartozzék adózni [...]”.⁷⁵

A nemesek, királyi szerviensek 1267. évi esztergomi gyűlése valóban fontos mozzanata a születőfélben lévő nemesség politikai színre lépésének, de ez nem jelentette azt, hogy a politikai viszonyok formálásában, illetve a királyi jogalkotásban hatalmi tényezők lettek volna. IV. László uralkodása alatt a királyi gyűléseken részt vevő nemesek ugyan tényleges befolyásolói is lehettek a szabályok megfogalmazásának, megállapításának, de azokat a király és tanácsa, a tanácsához tartozó bárók, főpapok vagy a tanács világi elemét adók fogadták el, szentesítették a gyűlés hatalmi viszonyok által alakított körülményeinek megfelelően. E késő Árpád-kori királyi gyűlések, noha volt, aki már az 1267. évit, és volt, aki a Pest mellett összehívott 1277. évit, míg mások a III. András alatt tartottakat tekintették országgyűlésnek, ezek csak előképei a nemesség érdemi politikai befolyásával működő majdani rendi országgyűléseknek.⁷⁶ A nemesek

⁷⁴ DÖRY et al. 1989: 299.

⁷⁵ DÖRY et al. 1989: 301.

⁷⁶ ECKHART 2000: 94; HOLUB 1944: 118–119; DEGRÉ 2010: 87; CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 1995: 99, 130; ENGEL 2001: 94; KRISTÓ 2003: 265; MEZEY 2003: 109.

személyüket illető szabadságaik, individuális joguk alapján jelentek meg a gyülekezetekben, amelyeknek nem volt kialakult szervezete, sem kötött működési rendje. Ezek a gyűlések a megjelent nemesek tekintetében, jóllehet 1298-tól három *congregatio* követte egymást, alkalmiak voltak. Ugyanakkor a megjelentek, akiknek számáról semmiféle adat nem áll rendelkezésre, noha *nobiles regni*, azaz az ország nemesei voltak, nem az ország nemességét jelenítették meg, ekként nem a nemesség, hanem egybegyűlt összességük gyűlés alkalmával egyeztetett kéréseit juttathatták, illetve juttatták kifejezésre. Noha a 13. század utolsó éveire szerephez jutottak a majdani rendi országgyűlés tényezői, rendekről, helyesebben rendi nemességről nem lehet beszélni, ahogy Bónis György az 1298. dekretum záradékára utalva leszögezte: „itt áll előttünk a rendi gyűlés, mely a rendi ország nevében lép fel – mielőtt a magyar rendek kialakultak volna”.⁷⁷ E paradoxon mégis csak látszólagos, mivel az 1298. évi *congregatio generalis* is egyelőre pusztán alkatelemeiben mutatott hasonlóságot a rendi gyűléssel.

Az Anjouk és Zsigmond uralkodása alatt továbbra is a főpapok és bárók voltak „anyagi erejüknel és politikai súlyuknál fogva szinte nélkülözhetetlen tényezői az általános érvényű szabályok alkotásának”, míg „a nemesi tömegek vagy követek az 1430-as évekig már korántsem ennyire szükséges tényezői a törvényhozásnak”.⁷⁸ A nemesek közül a „*proceres*” néven megkülönböztetett, a *bene possessionatus* nemesekkel azonosítható előkelők működtek közre alkalmasszerűen a jogalkotásban. Jelenlétük, meghívásuk a király belátásától függött, aki hatalmánál fogva határozott arról, hogy csak bárói tanácsára hagyatkozik, vagy nemesek közreműködését is elvárja a kötelező szabályok alkotása körül, akik a főpapokkal, bárókkal egyetemben járulnak hozzá, mint az egész országot, a távollévő nemességet teljhatalommal képviselők a királyi rendszabásokhoz az 1435. március 8-i dekretum bevezetője szerint: „*de [...] necnon nobilium regni nostri totum corpus eiusdem regni cum plena facultate absentium representantium unanimes consilio [...]*”.⁷⁹

Zsigmond halálával mélyreható változás következett be az uralmi-politikai viszonyokban. Felszínre törtek a renddé formálódó nemesség országos politika formálásából részt követelő törekvései. Az 1439. május 29-i dekretum cikkei már a rendi kormányzás attribútumait rögzítik.

⁷⁷ BÓNIS [é. n.]: 169.

⁷⁸ BÓNIS 1976: 50–51.

⁷⁹ DÖRY–BÓNIS–BÁCSKAI 1976: 261.

Az első artikulus az ország törvényeinek és régi szokásainak helyreállítását a főpapok, bárók és nemesek bevonásával („*prelatorum et baronum ac regni nobilium consilio et auxilio*”) rendelte el. A második cikk a nádor választását írta elő: „[...] a nádort a királyi felség, mivel ennek az országnak a régi szokásjoga megkívánja, hogy e nádor az országlakók részéről a királyi felségnek és e királyi felség részéről az országlakóknak törvényt és igazságot tudjon és tartozzon szolgáltatni, a főpapok, bárók és az ország nemeseinek egyező akaratával válassza ki”.⁸⁰ Az országgyűlésen összegyűltek a király kötelességévé tették az ország védelmét saját zsoldosaival, mégpedig akként, hogy országos felkelést csak akkor rendelhessen el, ha saját erejéből nem képes már ezt megvalósítani, mégis úgy, hogy az ország nemeseit az ország határain túlra ne vigyék „azok régi szabadságától megkívántan” (3. artikulus). Azt is elrendelték, hogy a király a vert pénz minőségét „a bárók, főpapok és az ország nemeseinek tanácsa nélkül” ne változtathassa meg (10. artikulus). Egyebek mellett megtiltották, hogy világi és egyházi méltóságokat bárki együttesen viseljen, továbbá idegenek számára a világi és egyházi tisztségek juttatását, birtokok idegeneknek, illetve pénzért történő adományozását, a király megszállását egyházi vagy világi birtokosnál.

1439 tavaszán a nemesség felzúdulása a király visszatértét követően, amellett, hogy Albert teljesítette az országgyűlésben támasztott követeléseket, azzal a további súlyos következménnyel járt, hogy a rá nehezedő nyomás hatására szinte parttalan adományozásba kezdett. Engel szerint a még meglévő mintegy hatvan váruradalom „közel felét” adományozta el a király, amivel a királyi földvagyon voltaképpen felszámolóddott: „a király ettől fogva csak egyike volt a legnagyobb birtokosoknak”.⁸¹

Hogyan identifikálható a magyar állam Zsigmond uralkodásának végéig?

Makk Ferenc azt a politikai-kormányzati szervezetet, a „középkori államot”, amely az Árpádok és az Anjouk dinasztiajához kötődött, és amelyben „az Árpád-kor utolsó évtizedeit és az Anjou-rezsim elejének tartományúri korszakát kivéve – a mindenkori király hatalmának túlsúlya érvényesült az ország irányításában minden más társadalmi erővel

⁸⁰ DÖRY-BÓNIS-BÁCSKAI 1976: 287.

⁸¹ ENGEL 2001: 234.

szemben”, dinasztikus államnak nevezte, arra is tekintettel, hogy „mindkét dinasztia a Magyar Királyság, a magyar állam belső kohézióját, fontos összetartó tényezőjét alkotta”. A dinasztikus állam kifejezés mint „legalkalmasabb” alatt Makk „a Kárpát-medencei Magyar Királyság politikai, intézményi és területi államszervezetét” értette, „Szent István korától kezdődően”. Majd ehhez azt is hozzátette, hogy ezt a dinasztikus államot váltja fel „Zsigmond uralkodását követően a középkori nyugat-európai állam újabb változata”, ami nem más, mint az úgynevezett „rendi állam, amely a dinasztit megtestesítő király és különböző társadalmi erők, a rendek között a hatalom elosztásának és gyakorlásának, az ország irányításának teljesen új, a korábnál arányosabb és demokratikusabb formáját jelenti a középkoron messze túlmenően egészen 1848-ig, a rendiség bukásáig”.⁸²

Makk valóban a lényegre tapintott, amikor a királynak a hatalomgyakorlásban, államkormányzatban megnyilvánuló hatalmi túlsúlyát emelte ki. Kétségtől ez a minden társadalmi erőt felülmúló hatalom jellemzi az Árpádok és az Anjouk uralmát, ahogy 1403 után Zsigmondét is. Ugyanakkor a Zsigmond-kori állam, minthogy a „dinasztia” csak személy szerint Zsigmondra vonatkozatható, az előrebocsátott meghatározás alkalmazhatóságát eleve ingataggyá teszi, amit Makk maga is érzett, hiszen az Árpádokkal és Anjoukkal fémjelzett dinasztikus állam létét évtizedekkel később, Zsigmond regnálásával határolta le. A dinasztikus jelző használata az indoklás kontextusában, legalábbis az Árpádok és Anjouk államára, elfogadható, de önmagában a dinasztikus jelző nem hordoz olyan minősítő tartalmat, amely az Árpádok, Anjouk és Zsigmond időszakának államára engedne csak következtetni, hiszen a magyar államtörténet alakulását majd egy másik, a Habsburg-dinasztia határozza meg a 16. századtól a modern magyar állam történetének egymást követő korszakaiban is.

A rendi állam fogalma bevett, használatos. A „rend” fogalmának meghatározását adva, Engel a lényegi ismérvet akként ragadta meg, hogy az nem más, mint a joghelyzetből adódó beleszólás az ország kormányzásába. „A »rendek« lényegében véve azokat foglalták magukba, akik földesuraknak számítottak, azaz rendelkeztek a földbirtok valamilyen formájával. Mindazok, akik földesúri hatalom alatt éltek [...], kívül rekedtek a »rendek« keretein.” Tehát minden a szabad (más úri hatalmának alá nem vetett, jobbgyszolgáltatással nem tartozó) ingatlan-

⁸² Makk 2010: 29.

tulajdonosok, „földesurak egy-egy azonos jogállású (*status*) csoportja” értendő.⁸³ A rendi állam működési elve a rendek részvételének biztosítása a politikai döntéshozatalban, szervezetszerűen a döntéshozatalra hivatott szervek működésében, működtetésében és ezáltal az államkormányzat alakításában. A rendi állam két jellegzetes vonását Engel a rendi gyűlés meglétében, illetve ehhez kapcsolódóan a rendi képviselő elvében látta.⁸⁴ Ehhez pedig – ha úgy tetszik, harmadik elemként – a döntéshozók által megállapított szervezeti és működési szabályok, a törvényes keretek biztosítása járult.

A rendi állam fogalmába beleértődik és beleérthető az uralkodó, a király és a rendek közt a döntéshozói hatalom megosztása, valamint a királyt illető jogok tényleges király általi gyakorlása is. Evidenciának véve a királyi hatalomgyakorlást a rendi államban, a rendi jelző mellett a rendi állam azonosításában a királyra mint hatalomgyakorlóra nincsen utalás, és szükségtelen is. Miután a hatalomgyakorlásban a királyon kívüli másik ható tényezőként a rendek jelenítődnek meg a rend szóhasználatban, vagyis a „rendi” jelző hordozza azt a sajátosságot, ami az ezzel jelzett állam megkülönböztetésére alkalmas és elégséges, a királyon kívül ugyanilyen ható tényező kiemelése látszik használhatónak és észszerűnek a rendi állam előzményeként fungáló állam megkülönböztetésére is. A rendi állam létesülését megelőzően az egyedüli politikai döntéshozó a király volt, aki hatalmának gyakorlása és fenntartása érdekében szükségképpen már a kezdetektől támaszkodott előkelőire, a főpapokra, szűkebb környezete világi tagjaira: ispánjaira, a nobilis elemre, majd jobbágyuraira, báróira, királyi tanácsának tagjaira, akik tanácsul szolgálva befolyásolói, sőt kezdeményezői is lehettek a király rendelkezéseinek, intézkedéseinek, majd egyetértő beleegyezésükkel formálisan is erősítették a királyi határozatokat, meghatározó tényezői voltak a királyi hatalomgyakorlásnak, az államműködésnek. Ezeket figyelembe véve az előkelőkre, ezek király körüli testületére, a királyi tanácsra utaló szóhasználat a leginkább indokolható. Megfelelő, a királyi tanács tagjaira alkalmazható jelző – jobb híján – az arisztokratikus volna. A magam részéről azt a hatalmi-politikai szervezetet, amely Szent Istvántól 1439-ig írható le, ha egy jelzővel szükséges megkülönböztetni, arisztokratikus államnak nevezem, egészen pontosan arisztokratikus magyar államnak.

⁸³ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2003: 193.

⁸⁴ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 2003: 194.

A Szent István által létesített hatalmi politikai szervezet, a Szent István-i állam életképesnek bizonyult. Az első király halálát követő zavarokat túlélve az Árpád-utódok a megörökölt konstrukción építették ki és tartották fenn hatalmukat. A Szent István-i állam integritása nem bomlott meg akkor sem, amikor a 13. század második felében a királyi hatalom tényleges megosztása következett be IV. Béla és idősebb fia közt, sem a 13. század végén, amikor oligarchák tartományok uraivá váltak. Hatalmukat a királyi kormányzás szerveinek felhasználásával és megőrzésével az államegység épen tartásával építették ki, igaz, egyetlen nagyúr sem tudta elérni, hogy önállósulási törekvését legalább hallgatólag támogassa az egyház, ami „talán sehol sem volt annyira a központi hatalom híve, mint Magyarországon”.⁸⁵ Az Árpád-kori intézményeken alapult az Anjouk és Zsigmond hatalma is. Politikai céljaik megvalósítása, a királyi tanács és méltóságviselőik támogatásával gyakorolt egyeduralmuk biztosítása érdekében a hívek lekötésére az első király uralkodása óta alkalmazott megoldást, a királyi adományozást érintetlenül hagyták, és csak kisebb, hatalomgyakorlási szempontból ugyanakkor hathatós módosításokat eszközöltek az adományozási rendszeren. A királyi adományozási gyakorlat és a familiaritás együttes eredőjeként formálódott ki a szabad tulajdonosoknak az a vagyonos eleme, a *bene possessionatus* nemesség, amely korábbi, a politikai döntéshozatalban eszköztelen szerepéből kilépve 1439-től ható tényezője lett az országgyűlésnek, majd Hunyadi Mátyás alatt valamelyest veszítve hatalmat befolyásoló súlyából, 1490 után újult erővel fellépve megkerülhetlenné vált. Az országgyűlés a 16. század elejére voltaképpen a birtokos nemesség által uralt szervként működött. A *bene possessionatus* elit a 15. század végén jogot formált arra is, hogy képviseltesse magát a királyi udvar bíróságaiban és szüntügy a királyi tanácsban. Ezzel együtt a *bene possessionatus* nemesség kisajátította a megyei szerveket is törvényben rögzítve, hogy minden birtokos, beleértve a legnagyobbakat is, a megye hatósága alá tartoznak, valamint, hogy megyésispán csak a megyei nemesi egyetem hozzájárulásával állíthat alispánt. Az 1505. október 13-án kelt konvencióban pedig lefektették, hogy II. Ulászló fiúörökös nélküli halála esetén többé nem választanak idegen uralkodót.

A nemesség térnyerésével formálódott ki az az eszmerendszer, amely a magyar nemesség politikai krédója és szemléletének meghatározó befolyásolója lett. Ennek megfogalmazója Werbőczy István volt, aki a Hár-

⁸⁵ FÜGEDI 1986: 180.

maskönyv I. rész 3. címében argumentálta a rendi hatalomgyakorlás alapját képező, az ország szent koronája által meghatározott viszonyos (közjogi) kapcsolatot a király és a nemesség között az első magyar királytól levezetve: „Miután pedig a magyarok [...] őt királyukul választották s egyszersmind megkoronázták volna: attól fogva a nemesítésnek, következésképpen a nemesi birtok adományozásának, mellyel a nemeseket kitüntetni és a nemteleneket megkülönböztetni szokták, teljes joga és hatalma, a főuralommal és kormányzással együtt, a nemzet községéről és a község akaratából az ország szent koronájának hatóságára, tehát fejlődelmünkre és királyunkra ruháztatott vala át, akitől most már, a kölcsönös átruházás és viszonyos kapcsolat folytán, minden nemességnek eredete mindenkor oly annyira függ, hogy tőle azt elkülöníteni és elválasztani nem lehet [...]”⁸⁶

Felhasznált irodalom

- BAK, János M. – BÓNIS, György – SWEENEY, James Ross szerk. (1999): *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta regni mediaevalis Hungariae*. I. kötet. 1000–1301. 2. kiadás. Idyllwild: C. Schlacks.
- BÉLI Gábor (1995): Az új adomány eredete és önálló intézménnyé válása. In MÁTHÉ Gábor – ZLINSZKY János (szerk.): *Degré Alajos emlékkönyv*. Budapest: Unió, 59–66.
- BÉLI Gábor (2013): Egy különös törvényszék, a generale iudicium működése 1264 és 1266 között. *Jogtörténeti Szemle*, (1), 1–9.
- BÉLI Gábor (2017): Rendelkezés királyi beleegyezéssel az Árpád-korban. In KIS Norbert – PERES Zsuzsanna (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor oktatói pályafutásának 50. jubileumára*. Studia sollemnia scientiarum politico-cameralium. Budapest: Dialóg Campus, 99–108.
- BÉLI Gábor (2018): Női vagyoni jogok a tradicionális jog rendszerében. In MENYHÁRD Attila – VARGA István: *350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara*. II. kötet. Budapest: ELTE Eötvös, 1006–1017.
- BÉLI Gábor (2022): A Szent István király ünnepén, Fehérváron tartott és más 13. századi királyi gyűlések. In VARGA Zs. András – PATYI András – ÁBRAHÁM Márta (szerk.): *Bulla Aurea 800. Nyolc évszázad közjogi üzenete*. Budapest: Semmelweis, 40–65.
- BÓNA István (2000): *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest: MTA TTI.
- BÓNIS György [é. n.]: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár: Nagyenyedi Bethlen-nyomda.

⁸⁶ WERBŐCZY 1990: 73–74.

- BÓNIS György (1972): *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Budapest: KJK.
- BÓNIS György (1976): A decretum fogalma, hatása és társadalmi szerepe. In DÖRY Ferenc – BÓNIS György – BÁCSKAI Vera (szerk.): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Budapest: Akadémiai, 45–65.
- CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László (1995): *Magyar állam- és jogtörténet*. Átdolg. HORVÁTH Pál – STIPTA István. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- CSÓKA J. Lajos (1974): Az első magyar törvénykönyv keletkezéstörténete. In CSIZMADIA Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok*. III. kötet. Budapest: KJK, 153–175.
- CSUKOVITS Enikő (2022): Az Aranybullát átíró 1351. évi törvény. In ZSOLDOS Attila (szerk.): *Aranybulla 800*. Budapest: Országház, 177–200.
- DEÉR József (1938): *Pogány magyarság. Keresztény magyarság*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- DEGRÉ Alajos (2010): *Magyar alkotmány- és jogtörténet. Készült Dr. Degré Alajos egyetemi tanár 1950/51. tanévben tartott előadásai nyomán*. Szerk. BÉLI Gábor. Pécs: Publikon.
- DÖRY, Ferenc – BÓNIS, György – BÁCSKAI, Vera szerk. (1976): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Budapest: Akadémiai.
- DÖRY, Ferenc – BÓNIS, György – ÉRSZEGI, Géza – TEKE, Zsuzsa szerk. (1989): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Budapest: Akadémiai.
- ECKHART Ferenc (1932): Jog- és alkotmánytörténet. In HÓMAN Bálint (szerk.): *A magyar történetírás útjai*. 2. kiadás. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 269–320.
- ECKHART Ferenc (2000): *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest: Osiris.
- ENGEL Pál (2001): *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest: MTA TTI.
- ENGEL Pál – KRISTÓ Gyula – KUBINYI András (2003): *Magyarország története 1301–1526*. Budapest: Osiris.
- FEJÉR György szerk. (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. kötet. Budae: Typis typogr. Regiae Universitatis Ungaricae.
- FEJÉRPATAKY László (1892): *Kálmán király oklevelei*. Budapest: MTA.
- FONT Márta (2009): *Magyarország története 2. Államalapítás 970–1038*. Budapest: Kossuth.
- FONT Márta (2022): Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése. Budapest: Balassi.
- FÜGEDI Erik (1984): „Verba volant...”. Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAY Ferenc (szerk.): *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Budapest: Akadémiai, 107–130.
- FÜGEDI Erik (1986): *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Budapest: Magvető.

- GULYA János (2002): Európa-csúcs ezer esztendővel ezelőtt. *História*, 24(3), 27.
- HOLUB József (1944): *A magyar alkotmánytörténelem vázlatja*. Pécs: Dunántúl.
- KATUS László (2000): *A középkor története*. Budapest: Pannonica–Rubicon.
- KOVACHICH, Martinus Georgius (1799): *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usati. I. Anonymi ars notarialis formularia sub Ludovico I. rege Hungariae conscripta*. Pesthini: Trattner.
- KRISTÓ Gyula (1985): *Magyarország története 895–1301*. Szeged: Tankönyvkiadó.
- KRISTÓ Gyula szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ Gyula (2003): *Magyarország története 895–1301*. Budapest: Osiris.
- MAKK Ferenc (2010): A Szent István-i államról. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 131, 17–31. Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/3038/1/historica_131_017-031.pdf
- MÁLYUSZ Elemér (1942): A magyar köznemesség kialakulása (II. közlemény). *Századok*, 76(9–10), 407–434.
- MEZEY Barna szerk. (2003): *Magyar alkotmánytörténet*. 5. átdolgozott kiadás. Budapest: Osiris.
- MURARIK Antal (1938): *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest: Sárkány Nyomda.
- NAGY Imre – DEÁK Farkas – NAGY Gyula szerk. (1909): *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- S. KISS Erzsébet (1971): A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*, 39.
- SASHALMI Endre (2006): *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja (1000–1700)*. Budapest: Pannonica.
- SENETPÉTERY Imre (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- SZÜCS Jenő (1984): Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAY Ferenc (szerk.): *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Budapest: Akadémiai, 341–394.
- SZÜCS Jenő (2002): *Az utolsó Árpádok*. Budapest: Osiris.
- TÓTH Endre (2000): A magyar koronázási jelvényekről. In FONT Márta – KAJTÁR István (szerk.): *A magyar államiség első ezer éve. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Jogtörténeti és Római Jogi Tanszéke és Bölcsészettudományi Karának Középkori és Koraiújkori Történeti Tanszéke szervezésében azonos címen 2000. december 15-én megrendezett konferencia anyaga*. Pécs: PTE, 53–65.
- VÁCZY Péter (1927): A királyi serviensek és a patrimonális királyság (I. közlemény). *Századok*, 61(7–8), 243–290.

- VÁCZY Péter (1938): A királyság központi szervezete Szent István korában. In SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. kötet. Budapest: MTA, 33–70.
- WENZEL Gusztáv szerk. (1860–1874): Árpádkori új okmánytár. I–XII. kötet. Pest–Budapest: MTA.
- WERBŐCZY István (1990): *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Szerk. GAZDAG István. Budapest: Téka.
- ZSOLDOS Attila (1999): *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágság történetéből*. Budapest: MTA MTTI.
- ZSOLDOS Attila (2022): Az Aranybulla és története. In ZSOLDOS Attila (szerk.): *Aranybulla 800*. Budapest: Országház, 7–32.